T.C.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GİRİT'TEKİ MÜSLÜMAN ve GAYRİMÜSLİM CEMAAT İLİŞKİLERİNE OSMANLI MİLLET SİSTEMİ ÇERÇEVESİNDEN BAKMAK

Zeynep IŞIK

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Nuri ADIYEKE

İZMİR-2023

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Girit’teki Müslüman ve Gayrimüslim İlişkilerine Osmanlı Millet Sistemi Çerçevesinden Bakmak” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

06/01/2023

Zeynep IŞIK

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Girit'teki Müslüman ve Gayrimüslim Cemaat İlişkilerine Osmanlı Millet Sistemi Çerçevesinden Bakmak

Zeynep IŞIK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Girit adası, Osmanlı için her zaman ayrıcalıklı bir statüye sahip olmuştur ki bağımsız bir eyalet olarak örgütlenmesi de bunun göstergesidir. Bu çalışmamızda bir Osmanlı toprağı haline geldikten sonra Girit adasında yaşayan gayrimüslimler ve Müslümanların sosyal, ekonomik, idari, hukuki ve dinsel açıdan millet sistemi ile nasıl örgütlendirildiğine yanıt vermeyi amaçladık. Tebaasını bireysel olarak muhatap almayan Osmanlı yönetiminin Girit'te de millet sistemi ile toplumu cemaatlere ayırarak yönetmiş ve kamu hukukuna girmeyen konularda serbest bırakmıştır. Adada herhangi bir iskân ya da şenlendirme politikası güdülmemesine rağmen imparatorluğun diğer bölgelerinde görülmeyen; toplu ihtidalar, karışık evlilikler ve yerli yeniçerilik gibi kurumlar Müslüman nüfusun artışında etkili olmuştur. En önemli etkenlerden birisi olan karışık evlilikler ada halkının birbirinden keskin çizgilerle ayrılmamasını, daha yumuşak bir ortam oluşmasını sağlamıştır. Böylece adada genelden farklı olarak, Girit'e has bir millet sisteminin uygulandığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Girit, Millet Sistemi, Gayrimüslim, Müslüman, İhtida.

ABSTRACT

Master Thesis

Looking at Muslim and Non-Müslim Community Relations in Crete From the Perspective of the Ottoman National System

Zeynep IŞIK

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

The island of Crete has always had a privileged status for the Ottoman Empire, which is a sign of its organization as an independent province. In this study, we aimed to respond to how non-Muslims and Muslims living on the island of Crete were organized socially, economically, administratively, legally, and religiously with the national system after it became on Ottoman territory. The Ottoman administration, which didn't take its citizen as individual interlocutors, governed the community in Crete with the national system by dividing it into communities and relasing them in matters that didn't fall under public low. Although no settlement or *"şenlendirme"* policy was motivated on the island, institutions such as apostasy (to return from religion), mixed marriages and native janissarys that were not seen in other parts of the empire were effective in the rise of Muslim populations. Mixed marriages, one of the most important factors, have made sure that the people of the island do not separate from each other with sharp lines, and that there is a softer atmosphere. Thus, it is possible to say that a system of nationalities peculiar to Crete is applied on the island, unlike the general one.

Keywords: Crete, National System, Non-Muslim, Muslim, Apostasy.

GİRİT'TEKİ MÜSLÜMAN ve GAYRİMÜSLİM CEMAAT İLİŞKİLERİNE OSMANLI MİLLET SİSTEMİ ÇERÇEVESİNDEN BAKMAK

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii

YEMİN METNİ iii

ÖZET iv

ABSTRACT v

İÇİNDEKİLER vi

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MİLLET SİSTEMİ

1.1. MİLLET SİSTEMİNİN TANIMI VE ÖZELLİKLERİ 6

1.2. GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ DURUMLARI 11

1.3. GAYRİMÜSLİMLERİN DİNİ HAYATLARI 14

1.4. GAYRİMÜSLİMLERİN GÜNDELİK HAYATLARI 19

1.5. GAYRİMÜSLİMLERİN ÖDEDİKLERİ VERGİLER 24

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE GİRİT

2.1. GİRİT'İN ÖNEMİ VE COĞRAFİ KONUMU 28

2.2. OSMANLI HAKİMİYETİ ÖNCESİNDE GİRİT 29

2.3. GİRİT SAVAŞI ve ADADA OSMANLI HAKİMİYETİ 31

2.4. ADADA OSMANLI İDARESİNİN KURULMASI 33

2.5. ADANIN İKTİSADİ YAPISI 37

2.6. ADANIN SOSYAL YAPISI 39

2.7. GİRİT'TE DİNSEL KURUMLAR 41

2.7.1. Müslümanlara Ait Kurumlar 41

2.7.2. Rum-Ortodoks Cemaate Ait Kurumlar 45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI MİLLET SİSTEMİNİN GİRİT'TE GÖRÜNÜŞÜ

3.1. GİRİT'TE DİN DEĞİŞTİRME 50

3.1.2. Girit'te Yaşanan İhtidalar 51

3.1.2.1. Müslüman Nüfusu Oluşturan Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler 57

3.1.2.2. Karışık Evlilikler 60

3.2. ADADA DİL ve KÜLTÜREL BİRLİK 65

3.2.1. İdari ve Sosyal Bir Birim Olarak Mahalleler 69

3.2.2. Giyim-Kuşam 71

3.3. GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ HAKLARI ve TERCİHLERİ 73

3.4. ADADAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN ÖDEDİKLERİ VERGİLER 77

3.5. BİRLİKTE YAŞAMIN SONU 82

SONUÇ 88

KAYNAKÇA 90

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız

çev. Çeviri

ed. Editör

s. Sayfa

ss. Sayfadan Sayfaya

TABLOLAR LİSTESİ:

Tablo 1: Karışık Evlilikler s.62

Tablo 2: Aile Adları s.69

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu yekpare din, dil ve etnik yapıya sahip olmanın ötesinde bünyesinde pek çok farklı unsuru barındıran bir devlet olmuştur. Öyle ki 1718'de İstanbul'dan yazdığı mektupta Lady Montagu konakladığı evde çalışanlar ve sokaktaki halkın ondan fazla dili konuştuğunu hatta henüz yeni konuşmaya başlamış olan çocukların bile birden fazla dil bildiğine vurgu yapar.[1] Her ne kadar seyyahlar ve mektup yazarları kaleme aldıkları metinlerde mübalağa içeren ifadeler kullanmış olsalar da dışarıdan bir gözün gündelik hayat için çizdiği bu resim önemlidir.

Gerçekten de Osmanlı, imparatorluk olmanın pratiklerini tam anlamıyla yansıtan bir devletti, bu yapıyı düzenleyecek kurallar tabii ki bir beylik ya da devlet için geçerli kılınanlardan çok daha komplike ve tek bir açıdan ele alınamayacak kadar kapsamlı olmayı gerektirir. Bu noktada tezimizin çıkış noktasını oluşturan millet sistemi devreye girmektedir.

Literatürü taradığımızda Osmanlı İmparatorluğunda millet sisteminin ne zaman başladığına dair tartışmalar iki ana gruba ayrılmaktadır. İlk grup büyük dönüşümlerin ve kurumsallaşmanın yaşandığı II. Mehmet dönemini sistemin başlangıcı olarak kabul ederken, ikinci grup gayrimüslimlere geniş hakların tanındığı Tanzimat Fermanı ile sisteminin ortaya çıktığı görüşündedir. Biz birinci grubun görüşlerine katılmaktayız ve bu sistemin Tanzimat döneminde revize edildiği kanaatindeyiz. Millet sisteminin 15. yüzyıldan itibaren başladığını kabul ettiğimiz için Girit eyaletini de bu kronoloji içinde inceledik.

Tezimizde millet sistemi ve onun Girit'teki uygulanışını ele alırken 1821'deki Yunan ayaklanmalarına kadar geçen süreci inceledik. Zaman sınırlamamızı bu şekilde yapma nedenlerimizden ilki, Tanzimat ve ardından Islahat Fermanıyla birlikte gayrimüslimlere verilen hakların içeriğinin genişletilmesi ve tanınan özel haklardır. Bu değişimlerle birlikte millet sistemi klasik yapısından çok farklı bir hal almıştır ki iki ayrı safhayı tek bir çalışmada incelemenin hem kapsam hem de zamanlama bakımından yerinde olmayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca modern dönemde, Girit'te ortaya çıkan ayaklanmalar çerçevesinde yapılan idari ve toplumsal düzenlemeler adada cemaatler arasındaki ilişkilere de hukuksal açıdan önemli şekillendirmeler

[1] Lady Mary Montagu, **Şarktan Mektuplar**, Çev. Selçuk Ünlü, Palet Yayınları, 2018, s.107.

getirmiştir. Adadaki 19. yüzyıl düzenlemeleri başlı başına incelenecek bir konudur ve tezimizin dışında tutulmuştur.

Tezimiz bu sınırlama çerçevesinde üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde millet sisteminin kökenleri ve imparatorluk genelinde uygulanışı hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Bu bağlamda bir bölgenin İslam topraklarına katılması sonucunda burada yaşayan ehl-i kitaba yani Musa ve İsa peygamberlere inan halkın, İslam dinini üst mertebe olarak kabul etmesi sonucunda zımmi statüsüne girmesi ve belirli haklara sahip olması sonucu doğan millet sistemi hakkında detaylı bir bilgilendirme yapılmıştır. Hukuki bir örgütlenme[2] olan bu sistemin gayrimüslimler üzerindeki teorik ve pratik etkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, Girit adası hakkında genel bir çerçeve çizilerek Osmanlı himayesine girmeden önceki durumu ele alınmış ve fethedildikten sonra nasıl bir eyalet olarak örgütlendiği, sosyal ve iktisadi yapısından bahsedilmiştir. Burada özellikle vurguladığımız konu, Girit Eyaleti'nin birçok konuda Osmanlı genelinden farklı bir yapıda olması idi. Bu, adanın Osmanlı millet sistemi çerçevesindeki farklılıkların da anlamlılaşmasını izah edebilmektedir.

Tezimizin üçüncü ve son bölümünde millet teşkilatının Girit adasında nasıl uygulandığı, imparatorluk geneline kıyasla ne gibi farklılıklar mevcut olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde geniş bir biçimde Girit'in yerli halkının İslam dinini benimsemesiyle meydana gelen girift yapıdan bahsettik. İhtidalarla ortaya çıkan karışık yapı aile bireyleri içinde bile yaşanan bir karmaşa idi. Bir kişinin bir atası Ortodoks bir atası Müslüman olabiliyordu. Adada yaşayan halk hem Ortodoks kültürünü hem İslam kültürünü içselleştirmiş bir durumda idi. Adıyeke'lerin tabiri ile onlar, "*çift gölgeli insanlar idi*."[3]

Burada yaşayan halkın farklı dinlere mensup olsalar bile aynı mahallelerde komşu olarak yaşayabilecek kadar karıştığını, aynı dili kullandıkları belirtmeliyiz. Bu noktada ise İmparatorluk genelinde geçerli olanın aksine millet sisteminin pratikte nasıl esnetildiğini tartışmaya çalıştık.

Tezimizde, tarihsel ve karşılaştırmalı tarih yöntemini kullandık. II. Mehmet İstanbul ele geçirdikten sonra çeşitli düzenlemelerle şehri çok unsurlu bir yapı haline

[2] İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.27.
[3] Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2021, İstanbul, s.13.

getirmiştir; göç politikaları, kanununlar yapması, Hristiyan ve Yahudi tebaanın örgütlenmesi vs. pek çok unsur bunun kanıtıdır. Bizce Fatih'in İstanbul'da tüm imparatorlukta yaratmak istediği sistemin şemasını çizmiştir. Koder'e göre; "*Mehmed'in gerçekçiliği, onu Nea Rome Konstantinopolis'i bir ekümenik Müslüman metropole dönüştürmeye sevk ediyordu…*"[4] Fatih ile Osmanlı'da uygulanmaya başlayan millet sisteminin Tanzimat'a kadar olan tarihsel sürecini ve aynı zamanda tebaanın gündelik hayat içerisinde bundan ne kadar etkilendiğini; sosyal, ekonomik, hukuki ve dini açılardan tarihsel yöntem ile ele aldık.

Anlatımımızı siyasi tarihten çok sosyal alana yönelterek "*Hem ata, hem atın sahibine, hem atın içinde bulunduğu olaya, döneme, mekâna, hem o olayın ilişkili olduğu mekana…*"[5] göre ele aldık. Amaçlarımızdan birisi de ötekinin yani sıradan insanların devlet tarafından konulan, organize edilen kurallara nasıl ve ne kadar uyduğunu açıklamaktı. Diğer bir hedefimiz ise vatandaş kavramının mevcut olmadığı bu yüzden toplumun cemaat olarak muhatap alındığı[6] Osmanlı'da, hem bireyden topluma olmak üzere özelden genele, hem de İmparatorluk ve Girit arasında karşılaştırmalı bir yöntem izledik.

Amacımızdan birisi Girit adasının mümtaz yani ayrıcalıklı yapısını ve imparatorluk genelinden farklı olan yanlarını aktarmaktır. Bu bağlamda literatürü taradığımızda genel olarak millet sistemi ile ilgili pek çok çalışma mevcut iken Girit özelinde böyle bir çalışmaya rastlamadık ve bu boşluğu doldurmak amacıyla tezimizi kaleme aldık.

Kaynaklarımızın büyük çoğunluğunu ikinci el materyaller oluşturmaktadır, aslında gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi gerek Yunanistan arşivlerdeki belgeler çalışmamız için büyük önem arz etmektedir. Fakat erişim ve zaman sınırlılığından dolayı birinci el kaynakları kullanamadık. Öte yandan bir yüksek lisans tezi için hem bu konunun detaylı olarak incelenmesi hem de arşivlerin taranması mümkün olmamıştır. Dolayısıyla temel malzememizi yapılan çalışmalardan sağladık. Genel olarak millet sistemi hakkında yazılı pek çok kaynağa erişebildik Cevdet Küçük, İlber

[4] Johannes Koder, "Tarihin Siyasete Faydaları Üzerine: Fatih Sultan Mehmed Örneğinde Uygulamalı Bilim", **Toplumsal Tarih**, Çev. Peri Efe, Sayı: 253, Ocak 2015, s.28.
[5] Gülin Karabağ, "Disiplinler arası Tarih Çalışması", **Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji**, (Ed. Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2015, s.226.
[6] Halil İnalcık, The Statüs of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans, **Turcica**, Cilt: 23, 1991, s.420.

Ortaylı, Bilal Eryılmaz ve Yavuz Ercan'ın pek çok eserinden Osmanlı İmparatorluğunda mevcut olan millet sistemi hakkında bilgi edindik.

Ancak Girit'teki millet sistemi hakkında spesifik olarak bir makale literatürde mevcut olmadığından bu noktada adada yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfusu konu alan eserlerden çıkarımlarda bulunduk. Başta Ayşe Nükhet Adıyeke, Nuri Adıyeke ve Ersin Gülsoy'un Girit üzerine yapmış olduğu çalışmalardan çokça faydalandık. Evangelia Balta, Elias Kolovos ve Molly Greene'in özel olarak Girit üzerine yaptığı çalışmalar yeni kaynak arayışlarımızda ve temel çalışmamızda oldukça etkili oldu

Temel tezimiz Girit'te uygulanan millet sisteminin Osmanlı'dan ayrıldığı, farklı olduğunu kanıtlamak karşılaştırmalı bir anlatım ve spesifik örneklerle standart bir millet sistemi uygulanmadığını kanıtlamaktı. Bu açıdan ilk olarak ele alınması gereken adanın statüsü idi, öyle ki Girit her zaman bağımsız bir eyalet olarak Osmanlı'ya bağlı kalmıştır. Öte yandan idari açıdan yine imparatorluk genelinde hukukun temel taşı olan kadılık müessesesinde herhangi bir hiyerarşi bulunmaz iken adada kadılar arasında aşamalı bir ilişki mevcuttur. Yine Girit ele geçirildikten sonra adayı terk etmeyen yerlilerin mal ve mülklerinin kendilerine bırakılması yani özel mülkiyet kavramı da Osmanlı genelinde eşine rastlamadığımız bir durum olmuştur.

Farklılıklar silsilesinde bizim tezimiz için en can alıcı konuların başında kitlesel ve bireysel ihtidalar gelmektedir. Bilindiği üzere Girit dışında kitlesel ihtidalara imparatorluk tarihi boyunca bir iki örnek dışında rastlanılmamış hatta toplu dinden dönmelere karşı çıkılmıştır ancak Girit'te durum tam tersi olmuş, göç politikası güdülmeden İslamlaştırılan bu coğrafyada kitlesel şekilde gerçekleştirilen ihtidaların yanında yine buraya has karışık evlilikler ve yerli yeniçerilik kurumu da önemli rol oynamıştır. Öyle ki ne Girit'te olduğu kadar yoğun İslam dinine tâbi erkekler ile bir gayrimüslim kadınların birlikteliği ne de eşine imparatorluk topraklarının herhangi bir noktasında rastlanmayan, yerli halkın yeniçerilere katılma olgusu alışılmışın dışında hayat pratikleri olmuştur.

İslam hukukuna aykırı olmasına rağmen bir gayrimüslimin Müslüman bir kimseye mirasçı ya da şahit olabilmesi öte yandan irtidat etmenin bir suç olarak görülmesi ve cezasının ölüm olmasına rağmen Girit'te böyle olmadığı şeklinde pek

çok örnekle birlikte aslında imparatorlukta hayata geçirilmiş olan millet sistemi ile Girit özelindeki millet sistemi arasındaki ayrılıkları açıklamaya çalıştık.

Girit'teki toplumsal ilişkiler ve hukuksal düzenlemeler, Girit'te millet sisteminin Osmanlı genelinden oldukça farklı bir şekilde yaşandığını göstermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA MİLLET SİSTEMİ

1.1.Millet Sisteminin Tanımı ve Özellikleri

Tüm imparatorluk iddiası taşıyan devletlerin olmazsa olmazlarından farklı dinlere, dillere ve etnik kökene mensup tebaanın varlığı ve imparatorluk ideolojine sahip olma durumu, ki bu ideoloji Osmanlı için yayılmacı-gaza anlayışıdır, Osmanlı Devleti içinde geçerli idi.[7] Osmanlı bir çoklar imparatorluğuydu ve bu unsurları kategorize ederek yönetmeyi biliyordu. Genç bu durumu "*Osmanlılar açık zihinle bulundukları bölgede arının bal yapması gibi bütün kültürlerin, medeniyetlerin özünü almaya çalıştılar, kimliklerini de bozmadan.*"[8] Şeklinde ifade etmiştir bu tanım millet sisteminin bir özeti niteliğindedir.

Millet sistemin kökleri aslında 12. ve 13. yüzyıllara kadar uzanır. Anadolu'da gayrimüslim ve Müslüman nüfus bir arada yaşamakta idi. Özellikle şehir hayatının zorunlu kıldığı alış-verişler bu kitleleri birbirlerinden ayrı ve kopuk olmaktan alıkoymuştur. Bunun önemli bir kanıtı olarak Müslüman Türklerin arasında Rumca ve Ermenice bilenlerin varlığı gösterilebilir.[9]

Osmanlı İmparatorluğunda millet sisteminin ne zaman başladığına dair tartışmalar iki ana gruba ayrılmaktadır. İlk grup büyük dönüşümlerin ve kurumsallaşmanın yaşandığı II. Mehmet dönemini sistemin başlangıcı olarak kabul ederken, ikinci grup gayrimüslimlere geniş hakların tanındığı Tanzimat Fermanı ile sisteminin zuhur ettiği görüşündedir. Biz birinci grubun görüşlerine katılmakla birlikte bu sistemin Tanzimat döneminde revize edildiği kanaatindeyiz, tezimizde de bu çerçevede 1839'a kadar olan klasik millet sistemi ele alınacaktır.

---

[7] Nuri Adıyeke, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", **Yeni Türkiye Dergisi**, 2014, Sayı:60, s.2

[8] Mehmet Genç, "Genel Değerlendirme", **I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu Kitabı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, s.220.

[9] Gülcan Avşin, "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,** Cilt:1, Sayı:2, 2015, s.5.

Farklılık kelimesi Osmanlı için olumsuz bir anlamdan ziyade, kişi ve toplulukların tâbi olduğu cemaatlerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Toplumun ana kategorizasyonunu yaparken her ne kadar din temel alınarak Müslüman ve gayrimüslim çerçevesinde sınıflandırmış olsalar da bu kişilerin sadece tek bir niteliğini belirtiyordu.[10] Yani bu kişileri hangi milletten olduğu hangi dili konuştukları değil hangi dini cemaatin mensubu olduğu önem sırasında öncelikliydi.

Gerçekten de İslam'ın zımmi hukuku ve Roma cemaatler sisteminden derlenerek meydana getirilen bu sistem ile toplumdaki farklılıklar korunmaya çalışılmıştır. Ortaylı'nın da tabiri ile Osmanlı millet sistemi *suigeneris* bir teşkilattır.[11] Kendine özgü bu sistem ile farklılıklar ve dengeler korunmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çoğulculuk tam anlamıyla farklılığı koruma ve sürdürme olarak algılanıp yorumlanmıştır.[12]

Osmanlı devleti, toplumu din temelli olarak kompartımanlara ayırmış ve bu kompartımanların üyelerini "millet" olarak adlandırmıştır. Buradaki millet adlandırması İslam hukukuna dayanır. İslam hukukuna göre insanlar Allah'a iman edenler (mümin) ve etmeyenler (kâfir) olarak ikiye ayrılır.

Kafirler yani gayrimüslimler de ehl-i kitap olanlar ve olmayanlar olarak ayrılır; ehl-i kitap olanlar semavi kitap gönderilmiş olanlar, ehl-i kitap olmayanlar ise putperest yani puta tapanlar olarak isimlendirilir. Osmanlı imparatorluğu semavi dinlere mensup olanları da ehl-i ahd ve ehl-i harb olarak ikiye ayırmaktadır bu iki grup sırasıyla Müslümanlarla barış halinde olanlar ve olmayanlar olarak açıklanabilir. Müslümanlarla savaş halinde olan kişilerin imparatorlukta ve dolayısıyla da millet sistemi içerisinde yeri yoktur.

---

[10] Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.212.

[11] İlber Ortaylı, Osmanlı Toplumunda Millet Sistemi ve Hoşgörü, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:10, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s.398.

[12] Bilâl Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", **Osmanlı Ansiklopedisi,** Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.237.

Ancak ehl-i ahd olanlar faklı statülerle imparatorlukta barınabilir. Bunlar zımmiler[13], muâhened[14] ve müstemin[15] olarak adlandırılır.[16] Zımmiyet kavramı ile Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanların dışındaki, gayrimüslim milletleri tanımlamaktadır.[17] Bu kimseler "*devlet-i İslamiyyenin taht-ı tâb'iyyet ve himâyesinde bulunan Gayrimüslim reaya*"[18] olarak adlandırılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu İslam devletinin "ümmet" anlayışına dayanan bu sistemini "millete" dayalı olarak değiştirmiş.[19]

Bu değişim II. Mehmet döneminde Müslüman milleti, Ortodoks milleti, Yahudi milleti ve Ermeni milleti olarak kategorize edilmiştir. Bu milletlerin farklılıklarının korunması adına izlenen politika asimilasyon ve entegrasyon ile değil segregasyon ile açıklanabilir.[20] Burada kullanılan millet kavramı günümüzdeki gibi etnik kökeni ifade etmemektedir. Arapça milla'dan gelen millet sözcüğü dini cemaat anlamında kullanılmaktadır Osmanlı dini cemaatleri millet olarak isimlendirmiştir.[21] Fert doğduğu millet kompartımanın içinde o cemaatin ruhani, mali, idari otoritesine bağlı olarak yaşar sadece Müslümanlığı tercih ederse kompartımanı değişir.[22]

Bu sistemin kurucusu olan II. Mehmet'in İstanbul'u ele geçirdiği gibi Galatalı zımmilerle yaptığı sözleşmenin üzerinde durmak gerekir. Padişah bu sözleşme ile orada yaşayan gayrimüslimlerin din ve ibadetlerini eskiden olduğu gibi sürdürebilmeleri, mal ve can güvenlikleri garanti altına almış, denizde ve karada ekonomik icraatlarını yerine getirmelerine izin verilmiş ve bunların karşılığında kiliselerde çan çalmamaları, vergi ve haraçlarını düzenli olarak vermeleri istenmiştir.[23]

---

[13] İslam'ın himayesini kabul edenler.
[14] Barış yapılmış olanlar.
[15] Eman verilmiş olanlar.
[16] Cevdet Küçük, "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1007.
[17] Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.255.
[18] T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler,** Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000, s.68.
[19] Küçük, "Millet Sistemi" ve Tanzimat, s.1010.
[20] Adıyeke, Millet Sistemine Dair Tartışmalar, s.2.
[21] Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.218.
[22] İlber Ortaylı, **Osmanlı Barışı,** Timaş Yayınlar, İstanbul, 2014, s.32.
[23] Hikmet Özdemir, "Azınlıklar İçin Bir Osmanlı-Türk Klasiği: 1453 İstanbul Sözleşmesi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.226-227.

Bu anlaşma II. Mehmet'in gayrimüslimlere olan bakış açısının net bir özeti niteliğindedir. II. Mehmet 1453 İstanbul Sözleşmesiyle gayrimüslimlerin ibadetlerine, kiliselerine, çiftçilik ve ekonomik faaliyetlerine karışmayacağına kendi iradesinin bile onlara zarar vermeyeceğini belirtmekle birlikte karşılığında onlara haraç ve gümrük vergilerini aksatmamalarını, toplum düzenini bozmamaları ve devlete karşı bağlı olmalarını emretmiştir.

Adı geçen ahitname bir nevi millet sisteminin özüdür. II. Mehmet İstanbul'u ele geçirir geçirmez pek çok kanun ve düzenleme gerçekleştirmiştir. Bunların başında İstanbul'u bir dünya şehri haline getirmek isteyen imparatorun şehre pek çok gayrimüslimin yerleştirilmesini emretmesi gelir.

II. Mehmet fetihten sonra gayrimüslim halkı şehirde tutmak için çok sayıda Rum'u esaretten kurtarmış, ihtiyaç sahiplerine yardımda bulunmuştur. Ayrıca Anadolu ve Rumeli'den dörder bin Hristiyan, Yahudi ve Müslüman ailenin İstanbul'a getirilmesini emretmiş boş kalan evlerin bir bedel istenmeden onlara dağıtılacağını bildirmiştir.[24]

II. Mehmet'in bu amaçla yaptığı en önemli organizasyon ise Ermeni milleti, Yahudi milleti ve Ortodoks milletinin cemaatlerini oluşturmak olmuştur. Fatih yeni başkenti çok dinli bir şehir haline getirmek istemiştir.[25] Her cemaati kendi içerisinde örgütleyerek evvelden beri gelen zımmi tebaa anlayışına bir yenilik getirerek İmparatorluk ve İstanbul'da İslamiyet dışındaki dinlerin merkeziyet ve hiyerarşisini güçlendirmiştir.[26]

Padişah ilk olarak Ortodokslardan, doğu ve batı arasındaki çekişmelerden dolayı boş kalan patriklik makamı için seçim yapmalarını istemiş ve Georgios Scholarius "Genadios" unvanıyla patrik seçilmiştir.[27] Scholarius'un Fatih tarafından da desteklenen bir isim olmasının sebebi katı bir Katolik düşmanı olması ve

[24] Halil İnalcık, "Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", çev. Fahri Unan, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, 1988, ss.216-217.
[25] Gilles Veinstein, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", **I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu Kitabı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, s.138.
[26] Veinstein, s.139.
[27] Ali İhsan Karataş, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı –Bursa Örneği,** Gökkube Yayınları, İstanbul, 2009, s.27.

Ortodoksların Katolik batı ile işbirliği içerisinde olmalarını engelleme isteğinden kaynaklanıyordu.[28] Bu durum Katolikler tarafından sürekli eziyet altında kalan Ortodokslarında yararınaydı. Patrikhane ve Ortodoks-Rum milletinin başı olan Gennadios artık bir Osmanlı veziri statüsündeydi cemaatinin devlete karşı sadakatini sağlamalıydı çünkü devlet adına, milleti ile muhatap-aracı idi. Gerçekten de patrik artık Osmanlı Hristiyanlarının *millet başı* veya e*thnarch* idi.[29] Ortodoks Rum patriğine bütün Ortodoks kavimleri üzerinde egemenlik hakkı tanındı. [30]

Fatih yeni bir şey yaparak kendi zamanına kadar süregelen Rum-Ortodoks patrikliğine denk, rakip olacak bir kurum yaratmıştır. Bu kurum tamamen onun iradesiyle meydana getirilmiştir.[31] Kurulan bu patriklik sayesinde seçilen ruhani lider tüm Ortodoksların başı olmakla kalmamış ayrıca diğer ülkelere karşı güttüğü siyasette Osmanlı'ya büyük fayda sağlamıştır. Öte yandan Rum milleti Osmanlı içerisinde diğer milletlere göre her zaman en kalabalık, önemli ve stratejik yerini korumuştur.

Ermeni milletinin örgütlenmesinde ilgi çekici olan husus Ortodoks bir unsur olmalarına rağmen ayrı olarak kategorize edilmiş olmalarıdır. 1461 senesinde bir Ermeni patrikliği kurularak Bursa metropoliti Hovakim bu patrikhaneye tayin edilmiştir. Bu kurum Ermeni milleti için hem idari hem de dini bir merkez olmuştur. Bunun haricinde Kıpti, Habeş ve Süryani kiliseleri de İstanbul'da meydana getirilen patrikhaneye bağlanmıştır.[32] Kudüs Ermeni patriği de resmen tanınmıştır.[33]

Son olarak Fatih Yahudi milletine de diğer iki millette olduğu gibi haklar tanımış ve dini merkezlerini düzenlemiştir. Ayrıca Mora'da bulunan Yahudi taifesinin İstanbul'a getirilmesiyle buradaki hahamhanenin ehemmiyeti artmıştır.[34] Fatih Moses Capsali'yi hahambaşı olarak atamış ve onları tek bir dini müessese haline getirmiştir.[35]

---

[28] Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Rumların İdaresi", **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Özel Sayı:1, 30 Ağustos 2021, s. 155.
[29] Adıyeke, Millet Sistemine Dair Tartışmalar, s.7.
[30] Küçük, "Millet Sistemi" ve Tanzimat, s.1007.
[31] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.998.
[32] Karataş, ss.27-28.
[33] Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet, s.1000.
[34] Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,** Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s.65.
[35] Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.309.

Burada altı çizilmesi gereken nokta Müslüman veyahut Hristiyan cemaatinde zaten mevcut olan ancak Yahudilikte bulunmayan dini lider kimliğinin bizatihi Osmanlı tarafından yaratılmış olmasıdır. Hahambaşılık statüsü Osmanlı tarafından tasarlanmış ve hayata geçirilmiştir.[36]

Millet sistemi bu kurumlarla birlikte inşa edilmiştir. En büyük amacı yönetim mekanizmaları yaratmak ve milletlerle birebirden ziyade cemaati aracılığıyla muhatap olmaktır.[37] Keza imparatorluk nüfusu oldukça genişti ve bazı yerlerde sadece gayrimüslim nüfus yaşıyordu.

Bir idare kategorizasyonu olan bu sistemle, cemaatler arası büyük geçişler yaşanmadan, denge bozulmadan idare edilmek amaçlamıştır. Bireylerin sorumlulukları cemaatlerine, cemaatlerin sorumluluğu ise devlete karşı olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı yönetimi cemaatlerin iç işlerine, toplum düzenini bozacak bir husus olmadıkça karışmamıştır. Cemaatler mali, dini, ailevi ve hukuki konularda (kamu hariç) kendi kendilerini yönetebilmişlerdir.

1.2. Gayrimüslimlerin Hukuki Durumları

Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuk sisteminin iki ayağı vardır. Birincisi hükümleri ve kuralları Tanrı tarafından konulmuş ve din âlimlerince yorumlanmış şeriatın tanımladığı kanun ve yasaklardır. Diğer ayağı ise şeriata aykırı olmadan fakihlere danışılarak uygulamaya konulan örfi hukuktur. Fatih Osmanlı hukuk tarihinde kanun yapan ve kanun koyan ilk hükümdardır. Koyduğu kanunlar için "*Bu kanûnnâme atam ve dedem kanûnudur, benim dahi kannûnumdur, evlâd-î kiramım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar"* ve "*ebed'ül âbâd ma'mûlunbih"* ifadeleriyle hükümlerinin sonsuza kadar devam edeceğini belirtmiştir.[38]

Osmanlı İmparatorluğu hukuk sistemi ciddi anlamda bir düalizm içermektedir. Kişi hukuku şeriat etrafında şekillenirken kamu hukuku örf ile şekillenmektedir. Bu

[36] Adıyeke, Millet Sistemine Dair Tartışmalar, s.7.
[37] Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.260.
[38] Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, ss.230-232.

iki başlı hukuk sistemi Müslüman içinde Gayrimüslimler içinde geçerlidir. Ancak iki taraf içinde geçerli sayılması eşitlik olduğu algısı yaratmamalıdır. Her zaman çatıyı şeriat ve dolayısıyla Müslümanlar oluşturur. Gayrimüslim kimse ceza hukukunda Müslümanın yarısı kadar ceza alır bu durum Fatih kanunnamesinde gayrimüslim nüfusun, dolayısıyla ödedikleri vergilerin, azalması ile açıklanmıştır ancak öte yandan gayrimüslim kişinin zaten günahkâr olması, ahiret inancına göre zaten cezalandırılacağı ve Müslümanlara iki katı ceza vererek caydırıcı olunmaya çalışıldığı düşünceleri de göz önünde bulundurulması gereken seçeneklerdir.[39]

Gayrimüslimler Osmanlı ülkesinde hem kendi cemaat iç hukuklarına hem de Osmanlı üst hukukuna tâbi idiler.[40] Onlarda aynı Müslümanlar gibi tüm hukuki haklara sahiptiler; evlenme, boşanma, miras, mal edinme ve vasi tayini bu haklara dâhildir. Ayrıca gayrimüslimler cemaat hukuklarına dâhil olan bu konularda eğer isterlerse kadı efendiye de ve şeriat mahkemesine de başvurabiliyorlardı. Bunun çok çeşitli sebepleri olmakla birlikte yaygın karşılaşılan bir durumdu şeriyye sicillerinde zımmilerin davaları ile ilgili birçok kayıt mevcuttur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi özel alanlarda yani aile ve şahıs hukukuna ilişkin konularda zımmiler kendi cemaatlerine tabiidirler. Şeriat mahkemesinin bu alandaki kural ve yasakları Müslümanlar için bağlayıcıydı, tabi ki kamu hukukuna delalet etmedikleri müddetçe.

Ancak kesin olan durum ceza hukukunda gayrimüslimlerin de İslam hukukuna tabii olduklarıydı. Ceza hukuku tüm toplumu ilgilendiren bir alan olması hasebiyle yargı birliğine gidilmesi ve süratle sonuç alınma gereksiniminin yanı sıra siyasal otoritenin toplum sahasındaki yetkin gücünü gösterir.[41]Özel hukuka giren konularda "*ayinleri üzere"* hareket edebilen zımmiler şer'i haddler olarak adlandırılan ve tüm toplumu ilgilendiren konularda Şeri hukuk zımmileri de bağlıyordu.[42]

[39] Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, ss.189- 190.
[40] Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.258.
[41] Menderes Gürkan, "Zımmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:8, 1999, s.317.
[42] Soykan, s.85.

Lakin zina ve içki konuları için ayrı bir parantez açmak gerekir. Dinlerince içki yasaklanmamış olan zımmiler toplum düzenini bozmadıkça cezalandırılmazlar. Veyahut evli bile olsalar *muhsan* olmadıkları için recm uygulanmaz.[43]

Evlenme ve boşanma hukuku açısından kayıtlara geçen *"...Bir zımmiye erinden kaçsa veya bir zımmi avret almalı veya boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya..."*[44] ibaresi aslında tam olarak Osmanlı'nın zımmilerin evlenme-boşanma gibi işlemlerine olan tutumunun özeti niteliğindedir. Gerçekten de devlet gayrimüslimlerin cemaat hukukuna dâhil olan bu konulara karışmamıştır. Yine de çiftler çeşitli sebeplerden dolayı evlenirken de boşanırken de kadı mahkemesine başvurmuşlardır.[45]

Yahudi ve Hristiyan milletlerin cemaatlerinin boşanmayı kabul etmemesi ya da zorlaştırması; çeyiz, çok eşlilik, iddet müddetinin diğer dinlere göre Müslümanlıkta daha kısa olması gibi sebeplerle gayrimüslim milletler kadı mahkemesine başvurmuşlardır.[46]

Zımmiler miras hukuku hususunda da kendi cemaat mahkemelerine bağlıdırlar bu alanda da Osmanlı herhangi bir müdahale de bulunmamıştır. Ancak İslam dinine göre gayrimüslim ve Müslümanların birbirlerine mirasçı olmaları mümkün değildir.[47] Ancak aynı dinden olan zımmiler birbirlerine mirasçı olabilirler.[48]

Şehadet'ten türeyen *şahidlik*[49] bir olaya tanık olmak anlamına gelir, bir kişinin şahitlik yapabilmesi için hukuksal ehliyete sahip olması gerekmektedir. Konumuz bağlamında şahitlik müessesine bakacak olursak bir gayrimüslim bir Müslümana şahitlik edemez, İslam hukukunca bur durum zinhar kabul edilmemektedir. Bir Müslüman'a ancak bir Müslüman şahitlik edebilir.

---

[43] Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zımmilerin Yargı Tercihi", **Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Nejat Göyünç**, (Ed. Kemal Çiçek), Sota&Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem&Ankara, 2001, s.33.
[44] Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s.204.
[45] Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.258.
[46] Bkz., Çiçek, Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine, ss.38-42.
[47] İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı:7, 2003, s.132.
[48] Küçük, Millet Sistemi" ve Tanzimat, s.1008.
[49] Şemseddin Sami, **Kâmûs- ı Türkî**, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul, 2015, s.601.

Bu hususta şu fetva dikkat çekicidir gayrimüslimlerin tüm nüfusu oluşturduğu bir köyde cinayet işleyen bir Müslüman, kendisine tanıklık edecek bir dindaşını arar fakat bulamaz. Mecburen bir zımminin şahitliğine ihtiyaç duyar:

Mesele:*"Bir kâfir köyünde asla Müslüman olmasa Zeyd-i Müslim Amr-ı zımmiyi urub, katl eylese merkum köyün halkının şehâdeti Zeyd üzerine geçer mi?"*

Cevap: *"Geçmez. Müslim idüğü muhakkak ise."*[50]

Ancak durumun tam tersi mümkündür Müslüman bir kişi, bir zımmiye şahitlik edebilir. Bu durumun açıklaması şehadet kökünden gelen şahitliğin temelinin egemenlik olmasından kaynaklanır. Müslüman ülkede egemen tek unsur Müslümanlardır.[51] Şahitlikte teminat yemin ile alınır ve her millet kendi dininin gereğince yemin ederdi yani bir Hristiyan yeminini İncil üzerine ve İsa adına ederdi.[52]

1.3.Gayrimüslimlerin Dini Hayatları

Osmanlı İmparatorluğu tek dinli bir devlet organizasyonu değildi. İmparatorlukların çoklu yapılar olduğundan ve bu bağlamda bünyesinde birden fazla dini barındırdığından bahsetmiştik. Osmanlı İmparatorluğu sanılanın aksine tek bir resmi dine de sahip değildir. Müslümanlık korumak ve yaymak ile yükümlü olduğu din iken Ortodoksluk ve Musevilik korumak ile mükellef olduğu dinlerdir. Millet sistemi ile kompartımanlara ayırılan bu cemaatler Osmanlı himayesinde dini inançlarını rahatlıkla himaye edebilmişlerdir. Kapalı kompartımanlar asimile olma riskini de ortadan kaldırmıştır ki bunun nedeni cemaatler arası ilişkinin minimum olmasından dolayıdır.[53]

---

[50] Zarife Deveci, **Şeyhü'l-İslâm Ebu's-Suûd Efendi'nin Fetvalarında Osmanlı Gayrimüslimleri**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2020, s.150.
[51] Abdülkadir Şener, "İslâm Hukukunda Gayr-ı Müslimler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, Cilt:3, 2014, s.126.
[52] Kemal Çiçek, "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşa Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)"**, Osmanlı Ansiklopedisi,** Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.338.
[53] İlber Ortaylı, "Osmanlılarda Millet Sistemi" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:30, 2015, s.67.

Bu dengenin bozulmaması adına devlet mezhep ve özellikle kitlesel ihtidalara kesinlikle karşı çıkmıştır.[54] Bu durumun sebebi ise sadece gayrimüslimlerden tahsil edilen vergilerin sekteye uğramamasını sağlamaktır ki mezhep değiştirenlerin cezalandırıldığına dair bilgilerde mevcuttur.[55] Bu bağlamda devletin kitleleri zorla Müslüman yapmak gibi bir çabasının olması pek akla yatkın gelmemekle birlikte bir iki istisna dışında da böyle bir politika imparatorluk tarihi boyunca güdülmemiştir.[56] Ayrıca Osmanlı'nın hukukunun şer'i ayağının en önemli kaynağı Kur'an-ı Kerim'de "*Dinde zorlama yoktur*"[57] ifadesi net şekilde yer almaktadır.

Öyle ki İsaak Zarfati, 15. yüzyılda Avrupa'daki Musevi dindaşlarının çektiği sıkıntıları anlatıp onları Osmanlı topraklarına davet eder:

> "*Almanya'daki kardeşlerimizin ölümden beter acılar içinde olduklarını duydum. Acımasız kanunlar, zorla vaftiz edilme ve sürgünler sıradan gündelik olaylar haline gelmiş. Bana söylenene göre, bir yerden kaçıp başka bir yere gittiklerinde daha da kötü koşullarla karşılaşıyorlarmış… Her tarafta ruhları acı çektirilip bedenlere eziyet ediliyormuş ve acımasız baskılarla her gün zorla para toplanıyormuş. Hepsi de sahte ruhban olan rahip ve keşişler Tanrı'nın bu bahtsız kulları karşısında gittikçe güçleniyormuş… Bu sebeple doğuya giden Hristiyan gemilerinde yakalanan Yahudilerin denize atılması için bir kanun yapmışlar. Ne yazık! Almanya'da Tanrı'nın kullarına ne kötü davranılıyor, acı bütün güçlerini alıp götürüyor. Oradan oraya sürükleniyor ve bu yüzden ölümü ister hale geliyorlar… Kardeşler ve âlimler, dostlar ve tanıdıklar! Ben, Isaak Zarfati, esasen Fransız soyundan gelmeyim ve Almanya'da doğup orada değerli hocalardan eğitim aldım. Ancak size Türk topraklarında hiçbir şeyin eksik olmadığını ve neresine giderseniz gidin durumunuzun iyi olacağını duyurmak isteri. Kutsal topraklara gitmek isterseniz Türk toprakları*

[54] A. Nükhet Adıyeke, "Osmanlı Millet Sistemi Uygulamasında Gelenekselciliğin Rolü", **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Lotus Yayınevi, Sayı:7, Ankara, 2004, s.220.
[55] Nuri Adıyeke, "Osmanlı Siyasal Sistemi İçinde Yerel Geleneksellikler", **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Lotus Yayınevi, Sayı:7, Ankara, 2004, s.250.
[56] Kurat, s.218.
[57] Elmalılı Hamdi Yazır, "Bakara Suresi, 256. Ayet", **Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali,** Altın Post Yayınları, Ankara, 2015, s.41.

size açıktır. Müslüman egemenliği altında yaşamak Hristiyan egemenliği altında yaşamaktan çok daha iyi değil mi? Burada her insan kendi asmasının ya da incir ağacının altında huzur içinde yaşayabilir. Burada en kıymetli giysileri giymenize izin verilir. Hristiyan ülkelerde çocuklarınıza kasvetli renklerin, grileşmiş mavinin ya da kahverengileşmiş kırmızının gözler önüne serdiği aşağılamaya maruz bırakmadan, kendi zevkinize göre canlı kırmızılar ya da mavilerle giydirmeye cesaret edemiyorsunuz… Ve şimdi, ey İsrail, bütün bunları gördüğün halde neden hala uykudasın? Ayağa kalk! Ve bu lanetli toprakları sonsuza kadar terk et!"[58]

Mektupta da açık şekilde ifade edildiği üzere Osmanlı topraklarında ister Musevi ister Hristiyan olsun her millet özgürce dinini ve yaşamını sürdürebilir dönemin diğer ülkelerinde olan zorlamalar burada görülmemektedir. Hiç kimse zorla Müslümanlaştırılmamıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Galata zımmilerinin din ve ayinlerini eskiden olduğu gibi sürdürebilecekleri bizzat Fatih Sultan Mehmet tarafından garanti edilmiştir.

Toplu şekilde gerçekleştirilen ihtidalar istenmeyen bir durum olsa da Osmanlı bireysel olarak Müslümanlığı tercih edenleri ödüllendirmiştir. İhtida, Müslümanlık dışında bir dine tâbi yahut dinsiz olan kimsenin İslam'ı seçmesi, doğru din kanısının değişmesidir.[59]

Bir zımmi tanıklar önünde kelime-i şehadet getirip Müslüman olur. Bazen Müslüman olan kişinin ailesinin gayrimüslim olduğu durumlarda vardır.[60] İhtida etmiş olan kişiye mühtedi denilir ve doğuştan Müslüman olan kimseden bir farkı kalmaz alışveriş, kefillik, şahitlik ve hatta Müslüman kadınlarla evlenme hakkına da sahip

[58] Bernard Lewis, **İslam Dünyasında Yahudiler**, Çev. Bilgin Çınar, Akılçelen Kitaplar Yayınevi, Ankara, 2018, ss.212-213.
[59] Mehmet Şeker, **Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara,2015, s.59.
[60] Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s.200.

olurlar.[61] Ayrıca zımmiye Müslüman ismi verilir ve kayıtlara baba adı Abdullah (Allah'ın kulu) olarak işlenir.[62]

Bir gayrimüslim Müslümanlığı seçtiğinde "nev-müslim" akçesi ile ödüllendirilir. Bunun yanında yeni Müslüman kıyafetleri ve devlet katında görevlerle de ihya edilir.[63] Bu ihya sürecini şu sicil kaydından daha net görmek mümkündür:

> "*...merkûme (Hatice) her ne kadar merkum Şakir'e verilmiş ise de merkûm mağdûru'l-hal olub da kendû idâresinde âciz makulesinden olduğu halde merkûme dahi muztarrunbih olacağı derkâr ve makule-i dâhil-i dâire-i İslam olan merkûmeye Bursa mal sanduğundan elbise baha olmak üzere yüz elli kuruş atıyye i'tasıyle merkûm Şakir ber-minvâl-i muharrer fakîru'l-hal olduğu sûretde merkûmenin zahmet çekmeyeceği vechile meclisçe diğer ehl-i İslâmdan bir münasib mahalle virilmesi hususu meclis-i vâlây-ı mezkûrda müzâkere tensîb kılınmış olmağla ol vech ile merkûmeye meblağ-ı merkûm 150 kuruş sandûk-ı mezkûrdan i'tâsıyle meclisçe bir münasib mahalle virilerek zahmet çekdirilmemesi hususuna himmet buyurmaları siyâkında kâme-i ...tahrîr ve irsal kılındı. (21 Şubat 1258)"*[64]

Osmanlı imparatorluğu açıkça ihtidayı teşvik etmiş ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi asla zorla Müslümanlaştırma politikasına gitmemiştir. Zaten böyle bir politika gütmesi millet sistemi organizasyonuyla da örtüşmeyecektir.

Her ne kadar Osmanlı Müslümanlığa geçişi ödüllendirmişse de gayrimüslimlerin ibadet ve bayramlarına, Müslümanları rahatsız etmediği müddetçe müdahalede bulunmamıştır. Öyle ki Osmanlı mürettebatının gayrimüslim kesimi Noel ve Paskalyada evlerine gidebilsin diye donanma demir atar.[65]

Cemaatler ne kadar kapalı topluluklar olsa da bayramlar bu sınırların biraz olsun esnediği günler olmuştur, Müslüman ve zımmiler birbirlerinin bayramlarını

---

[61] Osman Çetin, **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 1999, ss.74-75.
[62] Karataş, s.162.
[63] Deveci, ss.168-169.
[64] Şeker, ss.87-88.
[65] İlber Ortaylı, **Üç Kıtada Osmanlılar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.69.

kutlamış bu günlerde daha ihtimamlı davranmışlardır. Süleymaniye'nin inşasında görevli işçilerin Paskalyada izinli olduklarına dair kayıtlar mevcuttur. Kutsal günler içinde izinli olma hakkına sahiptirler.[66]

Çetin'in Bursa Şeriyye sicillerinden paylaştığı şu kayıt konumuz için oldukça dikkat çekicidir:

> "*Hûmabt. Ali, Bursa'da Museviler tarafından kutlanan ve "Gül Donanması" denilen ve Hz. Musa'nın Tûr dağından dönüşü hatırasına 6-7 Mayıs günlerinde kutladıkları bayrama katılmak için evlerinden ayrılmış, o gittikten bir süre sonra daha önce evde kalıp çalışacaklarını söyledikleri halde işçileri de "Gül Donanması'na katılmak için işlerini bırakmışlar ve bu sırada hırsızlık olmuştur."*[67]

Bu kayıttan da açıkça görüldüğü gibi bir Müslüman Musevilere ait bir bayrama teşrif edebilmekte, ilgi duyabilmektedir aradaki etkileşimi görmek açısından ve Musevilerin bayramlarını kutlayabildiklerinin bir kanıtı niteliğindedir.

Hac ibadeti de imparatorluktaki üç millet içinde kutsaldı bu alanda da gayrimüslimler engellenmemiş hatta hac ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için emirnamelerin yayınlandığı bilinmektedir.[68]

Daha sıkı düzenlemelere tâbi tutulan konu ise gayrimüslimlerin ibadethaneleri ve ibadetleriyle ilgiliydi. İbadetlerinin gereği ne ise onu yerine getirmekte serbesttiler müdahaleye gerektiren bir durum olursa örneğin yüksek sesle ayin yaparak Müslümanları rahatsız etmek veyahut çan çalmak gibi, eylemler gerçekleştirildiğinde şikâyetler üzerine devlet müdahalede bulunuyordu.

Osmanlı imparatorluğunda gayrimüslimlerin ibadethanelerinin varlığı bilinmektedir. Bu yapıların tamir ve düzenlemelerinde İslam hukukunun "kadim olma" ve "aslına fazla bir şey eklememe" görüşü üzerinden hareket edilmiştir.[69]

---

[66] Ömer Lütfi Barkan, Kolonizatör Türk Dervişleri, **Vakıflar Dergisi**, II'den Ayrı Basım, İstanbul, 1974'ten **Aktaran** Şeker, ss.170-171.
[67] Çetin, s.62.
[68] Karataş, s.125.
[69] M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek,** Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s.351.

Bir yer "sulh akdi" ile alınırsa oradaki kilise ve havralar yıkılmayıp sahiplerine bırakılırdı. Ancak yenilerinin yapılması kesinlikle yasaktı.[70] İbadethanelerin iç işlerine karışmayan devlet eskisine sağdık kalınmadan tamir edilen ibadethanelerin yıkılmasını buyurmuştur.[71] Öyle ki Tanzimat dönemine kadar gayrimüslimler yeni ibadethane inşa edememiştir sadece mevcut olanları kullanmış ve herhangi bir zarar görmeleri durumunda devlet izniyle onarımını yapabilmişlerdir.

Osmanlı fetihten önce var olan kiliselere dokunmamış ancak sonrası için ciddi kısıtlamalar getirmiştir. Cuma namazı kılınan, karışık milletlerden oluşan mahallerde, Kur'an öğretilen yerlerde zımmilerin ibadethanelerinin varlığına izin verilmemekte, mevcut olanlar varsa yıkılmaktadır.[72]

Çan meselesi ise şu fetva ile özetlenebilir; "*kâfirler naksus (çan) yerine bir yufka tahtayı nice yerlerden delip ibadetleri zamanında ol tahtanın orta yerine tokmak ile darb edip bir savt-ı acib peyda olup…*"[73] Çan çalmak bazen yasaklanmış bazen de bu şekilde düzenlemelere tâbi tutulmuştur.

1.4.Gayrimüslimlerin Gündelik Hayatları

Osmanlı İmparatorluğunda şehirlere kimlik veren yapı mahalleler olmuştur. Mahalleler aynı millete tâbi kişilerin ibadethaneleri etrafında şekillenir cemaatin lideri o mahallenin yöneticisi konumundadır ve mahalle kavramı Osmanlı için aslında bir dinsel cemaatin yaşam alanını tasvir eder.

Osmanlı'da Yahudi, Ortodok-Rum, Ermeni ve Müslüman cemaatlerinin yaşadığı mahalleler mevcuttur. Müslümanlar için mahalle yöneticileri imamken gayrimüslimler için haham veya papaz bu görevi üstlenirdi.[74]

Namusun ön planda olduğu Osmanlı mahallelerinde güvenliği yine mahalleli kendisi sağlıyordu. Günümüzdeki kadar büyük mekânlar olmayan mahallelerde hemen

[70] Soykan, ss.147-148.
[71] Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 1990, s.124.
[72] Deveci, s.181.
[73] Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.260.
[74] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yayınları, Ocak, 2015, s.157.

herkes birbirini tanırdı bir kişiyi iyice tanımak ve ona mahalleli diyebilmek için o mahallede dört yıl ikamet etmesi gerekirdi.[75]

Mahalle birbirini denetleyen bir mekanizmaydı ister Müslüman ister gayrimüslim olsun bir kişi kefil bulamadığı müddetçe istediği mahalleye yerleşemezdi. Bu özelliğiyle mahalle zincirleme bir kontrol mekanizmasıdır ve herkesin birbirine kefil olduğu bir ortamdır. Kıvrım'ın Gaziantep sicillerinden aktardığı örnekte herkesin ağa önünde kefilinin olduğunu doğrulaması aksi halde kefili olmayanların tutuklanacağı anlatılmaktadır. [76]

Her cemaatin ibadethanesi etrafında kurulan mahallelerde yaşadığını belirtmiştik ancak bu mekanlar tamamen izole değildir. İslam hukukunda milletlerin ayrı mahallelerde yaşamasını zorunlu tutan bir kuralda yoktur. Her milletin kendi cemaatinin mahallesinde yaşaması Osmanlı hayat pratiğinden kaynaklanmıştır ancak bu bir zorunluluk değildir dönem Avrupa'sındaki kısıtlamalar ve gettolar Osmanlı topraklarında bulunmamaktadır. [77]

Meskenler özelindeki kısıtlamalar gayrimüslimlerin cami civarına yerleşememesi, yerleşmişse evini bir Müslümana satması,[78] Mekke ve Medine'de ikamet edememeleri[79] ile sınırlıdır. Özetle kutsal mekânlar dışında gayrimüslimler Müslümanları rahatsız etmedikçe istedikleri yerlere yerleşebilirlerdi.

Gayrimüslimlerin evlerinin Müslümanlardan yüksek olmaması veyahut III. Selim'in zımmilerinin evlerinin siyaha boyanması[80] yönünde fermanı olsa da bunlar belli dönemlerde genellikle halkın şikâyetleri üzerine çıkarılmış fermanlardır.

Özetle İmparatorluk içerisinde halk bugünkü gibi köy ve şehirlerde yaşıyordu. Bazı istisnai örnekler dışında milletlerin mahalleleri birbirinden ayrı şekilde planlanmıştır ancak mahalleler dışındaki yaşam alanlarında çok keskin çizgiler

---

[75] Halil İnalcık, "İstanbul", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2001, s.229.
[76] İsmail Kıvrım, "Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyıl Gaziantep Örneği", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009, ss.249-250.
[77] Lewis, s.64.
[78] Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.258.
[79] Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s.175.
[80] Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları**, Ankara, 1946, ss.98-99'dan **aktaran** Yelda Demirağ, "Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", **OTAM Dergisi,** Sayı:13, 2002, s.27.

bulunmamaktadır çarşıda veya pazarda farklı milletlerin sakinleri bir araya gelebiliyordu. Müslümanlar şehrin daha iç kesimlerine yerleşirlerken, gayrimüslimler şehrin kenar semtlerinde ikamet etmekteydi.[81]

Giyim- kuşam meselesi ise gündelik hayatın içerisinde ele alınması gereken diğer bir başlıktır. Giyim kuşamın insanlık için birincil anlamdaki önemi korunmak, örtünmektir. Başta sadece basit bir ihtiyaç için kullanılan giysilere zamanla farklı anlamlar yüklenmiştir. Örneğin kıyafetler bir üstünlük göstergesi olabildiği gibi bazen sınıf ayırımında alt tabaka insanı ifade etmede kullanılan bir unsuru oluşturmuştur. Bu açıdan kıyafetlerimiz zamanının zihniyetini yansıtırken aynı zamanda bir kişinin dış görünüşü, ait olduğu millet ve statüsü gibi pek çok alanda fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Aslında bir ihtiyaçtan doğan ancak daha sonra farklı anlamlar yüklenen giyim-kuşam, devletler içinde özel bir önem arz eder. Osmanlı Devleti'nde de bu husus böyledir, insanların sokakta yürürken hangi millete mensup olduğunu anlamakta ayakkabılarının rengi, başlıkları, kıyafetlerinin kalitesi bile bize yardım eden unsurlardandır.

Osmanlı İmparatorluğunda kıyafetler bireylerin hangi sınıfa mensup olduğunu gösterirdi. Tebaadan bir kişi sokakta yürürken onun hangi millete mensup olduğunu anlamanın en kolay yolu dış görünüş ve dolayısıyla kıyafetlerdi. Bu hususta İslam hukukunda ilk düzenleme Hz. Ömer döneminde yapılmıştır: "*Gerek elbiseleri gerekse binek hayvanları şekil ve görünüşleriyle Müslümanlara benzemeye çalışmayacaklardır. Buna göre, bellerine 'zunnar'*[82] *adlı bir kuşak bağlayacak, başlarına da 'kalansuve' denilen bağlarını bağlama ve saçlarını tarama şekilleri ile Müslümanlardan farklı olacaklardır."*[83]

Osmanlı İmparatorluğunda da esas amaç gayrimüslimlerin, Müslümanlara benzemesini önlemektir bu sebeple dönemlere göre değişiklikler olsa da Ermeniler sarı, Rumlar siyah, Yahudiler mavi[84] renkte ayakkabı ve başlık giyerlerdi.

---

[81] Demirağ, s.26.
[82] Gayrimüslimlerin dini alameti olan kuşak, kemer. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Zünnar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:44, 2013, s.572.
[83] Kemal Çiçek, "Papa Pavlos'un İslam'a Hakareti Ya Da Renklere İsyanı", **Toplumsal Tarih Dergisi**, 1996, s.29.
[84] Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.257.

Gayrimüslimlerin yeşil sarık ve beyaz tülbent takmaları da yasaktı çünkü bu renkler Müslümanlık için önem arz etmekte dahası Müslümanlar tarafından kullanılmaktaydı. Özellikle beyaz tülbent çok önemliydi ihtida eden bir kimseye artık Müslüman olduğunu göstermek için ak tülbent takılırdı.[85]

Bu yasakların tek taraflı olduğunu düşünmekte yanlıştır. Nasıl bir gayrimüslim Müslüman kılığında olamazsa, bir Müslümanın da gayrimüslim kılığına girmesi yasaktır. Durumu bu şekilde değerlendirdiğimizde giyim-kuşam ile ilgili yasakların sadece zımmileri değil Müslümanları da kapsadığını görebiliriz. Ayrıca bu kısıtlamalar zımmilerin hayatlarına müdahale etme amacından çok mevcut millet sistemin gereğince toplumun kategorize edilmesi ile ilişkilidir. Yasakların iki taraf içinde geçerli olduğunu Ercan'ın şu aktarımından daha iyi kavrayabiliriz:

26 Şubat 1556 tarihli bir mühimme kaydına göre *"üç Müslüman bir gece kafir suretine girüp şapka ve kafir libasıyla hırsızlık yaparlarken "Kol gezen Ağa Bölük başısı Süleyman" tarafından yakalanmış ve suçlular Yeniçeri Ağasına teslim edilmiş daha sonra "siyaset" cezası ile cezalandırılmışlardır."*[86]

Bu konuda en detaylı yasaklamalar II. Selim'in 1568 tarihli fermanı ile getirilmiştir:

> *"Yahudi ve diğer Müslüman olmayan halkın giydikleri feraceler külrengi ve kara çuhadan yapılıp, damgaları kumaş olmayacaktı. Astarlı olabilecek ve içine giydikleri (içlik) astardan yapılacak ancak lengendeli olmayacaktı. Bellerine sardıkların kuşağın değeri otuz kırk akçeyi geçmeyecek ve yarı yarıya ipek ve pamuk karışımından yapılmış bulunacaktı. Başlarında ancak Denizli tülbendi sarabilecekler ancak tülbendin uzunluğu fazla olmayacaktı. Yalnız siyah renkli, yassı yüzlü ve içi astarsız ayakkabı giyebileceklerdi. Gayrimüslim kadınlar ferace ve başmak giyemezlerdi. Ancak fahir veya Bursa kutnusundan elbise, başka bir renk olmamak koşuluyla gök mavisi renginde çakşır*

[85] Ömer Faruk Bozkurt, **Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XVI – XVII. Yüzyıllar),** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, ss.26-27.
[86] Ercan, Giyim, Mesken ve Davranış, s.181.

giyecekler, başmak yerine de kundura veya şirvani ayakkabı kullanacaklardı. Müslüman kadınların giydiği boyundan eteğe kadar yakalı elbise ve ince külâh giyemeyecekler, eğer giyerlerse atlastan veya kutnudan olacaktı.

Ermenilerin giyimi Yahudilerin giyimi gibi olacak yalnız Ermeniler başlarına, yine fazla olmamak koşuluyla, alaca kuşak saracaklar ve diğerleri gibi Ermeni kadınları da ferace giymeyeceklerdi. Ferace yerine fahir terlik, içlerine de siyah ve külrengi Bursa kutnusu giyeceklerdi. Diğer giyimleri ise mavi çakşır, meşin mest ve şirvani başmak idi.

Diğer gayrimüslimler külrengi ve siyah ferace giyebilecekler ve bu feracenin astarı saçaklı olacaktı. İçlerine giydikleri dolamaları da yine siyah ve külrengi Bursa kutnusundan ve sade olacaktı. Kaba dikişli ve ütülü olmayacaktı. Eğer fahir giyerlerse oda siyah ve külrengi olacak ve başka renk giyilmeyecekti. Kuşak, saçak ve edik (çetik) bütün gayri müslimlerde aynı idi."[87]

Gayrimüslimlerin ata binmeleri de Müslümanlardan daha gösterişli olmamaları sebebiyle yasaklanmıştır. Bu yasaklar daha önce belirttiğimiz gibi sadece zımmiler özelinde ya da onların hayatlarını kısıtlamaya yönelik değildir. Yine yukarıda bahsettiğimiz Zarfati'nin de mektubundan anlaşıldığı üzere Osmanlı'daki zımmilerin durumu diğer ülkelere kıyasla çok daha iyidir.[88]

[87] Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, ss.181-182.
[88] Demirağ, s.27.

1.5.Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler

Osmanlı İmparatorluğu vergi sistemi çok geniş ve ayrıntılı bir konudur ancak biz tezimizin sınırları ölçüsünde sadece gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü olduğu vergileri ele alacağız. Bu vergiler şer'i ve örfi olmak üzere iki kategoride toplanır. Şer'i vergilerin en önemlisi baş vergisi olan cizyedir.[89]

Bazı kaynaklardan cizyenin gayrimüslimlerin askere gitmemek için ödedikleri bir vergi olduğu yazsa da bu doğru değildir, gayrimüslimler de askerlik yapmaktadır.[90]

Cizye askerlikten muaf olmak için ödenen bir vergi değil İslam hukukuna göre zımmi statüsünün sağlanması için en önemli şartıdır.[91] Cizye vergisinin kökeni Yunan ve Roma dönemlerine kadar uzanır, Balkanlarda ele geçirilmiş yerlerin kayıtlarında Osmanlı'da cizye adını alan verginin "*resm-i flori"* olarak kaydedilmesi bu durumun kanıtıdır.[92]

Cizye şahıslardan nakdi olarak toplanarak, direkt olarak hazineye yollanır. İslam hukukunun 1, 2, 4 oranında tahsilinin aksine Osmanlı fethedilen yerlerde önceden toplanan miktara uygun olarak vergi miktarını düzenler.[93] Devlet tarafından atanmış "cizyedar" vergiyi toplamak ile yükümlüdür.

Cizye ödemekle yükümlü olan kişiler gayrimüslim erkeklerdir bu kişilerin sağlıklı olması, aklı başında olması ve buluğa ermiş olması gerekmektedir. Buradaki buluğ ifadesi ile 15 yaşını doldurmuş erkekler kastedilir.[94] Vergiyi ödeyemeyecek durumda olan kimselere eziyet edilmez ayrıca Müslümanlığa geçen gayrimüslimlerden artık cizye talep edilmez.[95] Erken dönemlerde tüm din adamları da

[89] Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi), Çev. Şinasi Altundağ, **Belleten**, Cilt: VIII, Sayı:32, Ekim 1944, s.617.
[90] Ortaylı, Üç Kıtada Osmanlılar, s.69.
[91] Soykan, s.163.
[92] Özcoşar, s.135.
[93] Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s.81.
[94] Nedkoff, s.608.
[95] Küçük, Millet Sistemi" ve Tanzimat, s.1008.

koşulsuz olarak cizyeden muaf iken zaman içerisinde bu durumun suiistimal edilmesi sonucu gelir sahibi olan din adamları da vergiye tâbi tutulmuşlardır.[96]

Buluğa ermiş ya da 15 yaşına gelmiş olan kişilerin belirlenmesinde Nedkoff oldukça değişik bir yöntemi aktarır:

> *"Şiyoz adasında vergi vermekle mükellef olanın bu yaşa gelip gelmediğini anlamak için; Bahsi mevzu olanın bir iple boynu ölçülür ve bunun iki misli alınırdı bundan sonra ölçüsü alınan ipin ucunu dişleri arasında tutardı bu suretle ipten vücude gelen dairenin bunun başından geçirilmesi denenirdi. İp kolaylıkla geçerse, baş vergisini vermek mecburiyetinde tutulur, aksi takdirde vergiden affedilirdi."*[97]

Son olarak, cizye vergisi her ne kadar şahıslardan toplanıyor olsa da vergisini ödemeyen zımminin borcu cemaat tarafından karşılanmak zorundaydı. Devlet millet sistemi çerçevesinde bireyleri değil cemaatlerine hitap ediyordu.[98]

Gayrimüslimlerden toplanan diğer şerri vergi ise haraçtır. Aslında 16. yüzyılın sonuna kadar cizye yerine kullanılan haraç terimi[99] ile gayrimüslimlerin tasarruf ettiği topraklar için kastedilmektedir.

Haraç topraklardan dönüm başına alınan "harac-ı muvazzafa" Müslümanların ödediği çift akçesinin karşılığı iken; "harac-ı mukasseme" topraktan alınan verime göre toplanır ki bu da Müslümanların Öşür vergisine tekabül eder.[100] Haraç vergisinin de toplama ve kayıt işlemi cizye gibi yapılırdı.[101]

---

[96] Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.39.
[97] Nedkoff, s.624.
[98] Adıyeke, Yerel Geleneksellikler, s.220.
[99] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Cizye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:8, 1993, s.45.
[100] Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Belleten**, Cilt:55, Sayı:313, Ankara, 1991, s.385.
[101] Ercan, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, s.268.

Bu arazi ve mahsul vergilerini[102] mukasemeden hasadın 10'da 1'i, muvazzaftan ise miktarı toprak ekilmese bile sabittir. Bu topraklar zımminin mülküdür alım, satımı ve her türlü tasarrufu kişinin elindedir.[103]

Gayrimüslimler örfi vergilerde genel olarak Müslümanlar ile aynı vergileri vermekle mükelleftirler.[104] Bunlardan konumuz bağlamında ispence ve avarız vergileri ele alınacaktır.

15. yüzyılda defterlerde "ispenç" ya da "ispençe" şeklinde kaydı tutulan bu vergi gayrimüslim dul kadınlardan altı, evin reisi olan erkeklerden yirmi beş akçe olarak tahsil edilmiştir.[105] İspence bir çeşit örfi baş vergisidir[106] aklı baliğ olan her zımmi bu vergiyi ödemek ile yükümlüdür. Çift resminin karşılığı olan bu vergiyi yerleşik köylünün dışında şehir sakinleri ve göçebeler de ödemek zorundaydı.[107]

Başlarda sadece savaş zamanı toplanan ancak zamanla düzenli bir veri olan avarız vergisini Müslümanlar gibi gayrimüslimler de ödemek zorundaydı. Bu vergi 1839'a kadar fetih için gerekli masrafları karşılamak amacıyla devletin nakdi olarak topladığı Örfi bir vergidir.[108]

Yerleşim yerlerindeki dört-beş gerçek hane bir avarız hanesinin oluşturur.[109] Devlet tarafından görevlendirilen memurlar sahip olduğu emlakın binde on altı buçuğu kadar bu vergiyi ödemekle mükelleftirler.[110]

Gayrimüslimlerin ödedikleri örfi vergiler genel itibariyle Müslümanlarla aynı olmakla birlikte farklı olarak domuzlar için ödedikleri resm-i hınzır ve şarap yapından

---

[102] Nedkoff, s.618.
[103] Halil İnalcık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi I**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.35.
[104] Ercan, 1991, s.386.
[105] Halil İnalcık, "İspence", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2001, s.177.
[106] Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümu", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi I**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.67.
[107] İnalcık, İspence, s.68.
[108] Ömer Döşemetaş, "Osmanlı Devleti'nde Avarız Vergisi: XVIII. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Kastamonu Örneği", **Akademik Matbuat Dergisi**, Cilt:3, Sayı:2, 2019, s.30.
[109] Halil Sahillioğlu, "Avârız", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:4, 1991, s.108.
[110] Karataş, s.250.

dolayı Müslümanların da ödedikleri bağ-bahçe vergilerini onların daha fazla ödediğini de belirtmek gerekir.[111]

[111] Soykan, s.171.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE GİRİT

2.1.Girit'in Önemi ve Coğrafi Konumu

Tarih boyunca Krete, Creta, Créte, İkritiyye gibi pek çok isimle adlandırılan adanın, güney kısmının kuzeye göre çok daha dağlık ve engebeli olmasından dolayı tarım ve yerleşim için kuzey kısmı daha elverişlidir.[112] Akdeniz ve Ege denizi arasında kilit bir role sahip olan dikdörtgen şeklindeki ada Akdeniz'deki adalar arasında büyüklük olarak beşinci sıradadır. Ak dağlar ve İdalar engebeli araziye sahip olan adayı ikiye böler.[113] Bundan dolayı kuzey kesimde yer alan Hanya, Resmo, Kandiye ve Sitia şehirleri de adanın başlıca yerleşim ve ticaret merkezleri olmuşlardır.[114]

Girit Asya, Avrupa ve Afrika gibi ülkelere olan konumu sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Mansel, "*Girit bütün bu ülkelere bunların kültür etkileri altında kalabilecek kadar yakın, fakat bunlardan gelebilecek düşman akınlarını önleyebilecek kadar uzaktı… Yoğun bir nüfusu besleyebilecek ve başlı başına bir uygarlık yaratabilecek kadar büyüktü*"[115] şeklinde adanın stratejik önemini vurgulamıştır.

Tipik bir Akdeniz iklimine sahip olan Girit üzerinde bulunduğu fay hatları sebebiyle pek çok yıkıcı depreme şahit olmuştur. Girit savaşı sırasında ve Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra da adada pek çok deprem meydana gelmiştir.[116] Ada gerek ticaret gerek güvenlik gerek üretim olmak üzere pek çok açıdan önem sarf etmektedir. Bundan dolaydır ki tarih boyunca pek çok farklı devlet Girit üzerine seferler düzenlemiş ve hakimiyeti altında tutmaya çalışmıştır.

---

[112] Cemal Tukin, "Girit", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:14, 1996, s.85.
[113] Nuri Adıyeke, "Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik Şekillenmesi", **Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları**, (Ed. Ali İbrahim Bekraki ve Wassim İbrahim Bekraki), Ulinnoha Derneği Yayınları, Trablus, 2014, s.19.
[114] Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2021, İstanbul, s.19.
[115] Arif Müfit Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Baskı:7, Ankara, 1999, s.3.
[116] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.21.

2.2.Osmanlı Hâkimiyeti Öncesinde Girit

Girit köklü bir tarihe sahip, her zaman pek çok devletin ele geçirmeye çalıştığı bir ada olagelmiştir. İlk yerleşim izlerinin görüldüğü M.Ö. 6000'den beri Miken, Minos, Roma, Helen, Bizans, Arap, Venedik ve Osmanlı gibi çok farklı kültürlere ev sahipliği yapmıştır.

Stratejik önemi neredeyse tarihin her döneminde koruyan ada 1204'ten 1669 yılına kadar Venedik hâkimiyetinde kalmıştır. Ada Venedik için çok önemliydi bu dönemde Girit, özellikle şaraplarıyla, bir ihracat merkezi konumundaydı. Tabii ki Girit'in stratejik konumu Venedik için büyük önem arz ediyordu ancak aynı önemi adada yaşayan Ortodoks ve Yahudilere karşı gösterildiğinden bahsetmek oldukça zordur, bu iki taife pek çok kötü şarta maruz bırakılmıştır.

Venedik tarafından uzun asırlarca yönetilen Girit'te konumuz ile ilgili olarak da en dikkat çeken durum adadaki Katolik baskısıdır. "*Venedik'e duydukları nefretin yanı sıra Rumların gönlünde bir de papazlarının gizli telkinleri ve açık vaazlarıyla atalarının dinine küfretmek üzere buraya gelen Latinlere karşı dini bir fanatizm de etkisini gösteriyordu."*[117]

Baumgarten Venedik yönetiminde olan Kıbrıs halkını "köle" olarak tanımlar. Adada Venedik tarafından özellikle Ortodokslara uygulanan baskı onları oldukça yıpratmıştır. Nihayet Kıbrıs'ın bir Osmanlı toprağı haline gelmesiyle birlikte hem Hristiyanlık hem de Müslümanlık hayat pratiklerini uygulayan bir toplum meydana gelmiştir.[118]

Ortaylı'da bu durumu "*Uzun Venedik hâkimiyeti boyunca vergiler ve Katolik baskısı altında ezilen yerli halk doğrusu Türk fethini hiç de olumsuz bir tavırla karşılamadı. Aksine Ortodoks cemaati arasında bir serpilme görüldü*."[119] Türkler hakkında adada yaratılmak istenilen olumsuz havanın aksine fetihler sırasında

[117] Johann Wilhelm Zinkeisen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:4, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s.410.
[118] Stavro Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan Area Under the Ottomans", **Slavic Review**, Cilt: 26, Sayı:2, Haziran1967, ss.229-230.
[119] İlber Ortaylı, "Girit Üzerine Bazı Notlar", **Milliyet**, 25.05.2014, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/girit-uzerine-bazi-notlar-1887375, (13. 12. 2021).

Rumların, Türklere yardım ettiği bilinmektedir.[120] Buradan da anlaşılacağı üzere ada halkı aslında bir yönetim değişikliğine karşı değildir. Tezimiz çerçevesinde de ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz üzere bazı yanlı yayınların dışında ada halkının Osmanlı yönetimi içerisinde çok daha refah ve serbest bir yaşam sürdüklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Venedik tarafından türlü baskılara maruz kalan Ortodoks Rum halkının memnuniyetsiz tutumu Cumhuriyet tarafından da bilinmekteydi, Kıbrıs'ın kaybedilmesiyle giderek büyüyen tehlike karşısında Rum halkı yanına çekmek isteyen Venedikliler politikalarını daha yumuşak gütmeye yönelmişlerdir. Bu çerçevede Rumların lehine vergiler, toprak sistemi, dini yapılar ve özel mülkiyet verilmesi gibi önemli adımlar atılmıştır.[121]

Tarihinin önemli bir bölümünü Doğu Roma ve Venedikliler tarafından yönetilerek geçiren Girit'in Akdeniz ticareti için can alıcı bir noktada olması, stratejik konumu ve dolaylı yoldan İstanbul'un güven altında tutulması hasebiyle Osmanlılar tarafından da ele geçirilmek istenmiştir.[122]

Bunlardan en önemlilerinden biri ise İstanbul'a gelecek olan malların Mısır, Tunus ve Cezayir'den geçme sürecinde Girit'in kritik bir noktada yer almasından kaynaklanıyordu.[123] Adıyeke Venedik'in Girit üzerindeki uzun süren yönetimini 1571 öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmaktadır. Burada zikredilen 1571 tarihi artık Doğu Akdeniz'de tamamen etkin olmak isteyen Osmanlı'nın Kıbrıs'ı ele geçirmesi açısından önemlidir artık sıranın Girit'te olduğu iki taraf içinde malumun ilanıdır.[124]

---

[120] A. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Osmanlı Egemenliğinde Girit", **Girit Nikâh Defterleri (1916-1921) ve Girit'te Aile Adları**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, Nisan 2011, ss.9-10.

[121] Nuri Adıyeke, "Kıbrıs Fethinin Venedik'in Akdeniz Politikasına Etkisi: Girit'te Venedik İdaresinin Dönüşümü", **Kıbrıs'ın Fethinin 450. Yılı Uluslararası Sempozyumu**, (22-24 Kasım 2021) Akdeniz Üniversitesi, Antalya, (Basılmamış daktilo metin), s.4-5.

[122] Adıyeke, 2014, s.20.

[123] Ersin Gülsoy, "The Legal and Economic Status of The Reaya Crete During Ottoman Rule", **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840**", (Ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, s. 51.

[124] Nuri Adıyeke, Girit'te Venedik İdaresinin Dönüşümü, s.2.

2.3. Girit Savaşı ve Adada Osmanlı Hakimiyeti

Osmanlı İmparatorluğu ve Venedik ilişkileri I. Bayezid döneminde ticari anlaşmalarla başlamıştır, Osmanlı Venedik'in en çok ihtiyaç duyduğu metâlardan olan hububatı ihracatını üstlenmiştir. Fatih döneminde bu ilişkiler gelişmiş, Venedikliler İstanbul'da elçi bulundurma hakkına ve bazı ticari ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. İki devletin bu dostane ilişkileri Osmanlı'nın Kıbrıs'ı alma girişimleri ile son bulmuştur. Doğu Akdeniz'in süper ticari gücü olan Venedik'in Osmanlı'nın Girit şehirlerini ele geçirmeye başlamasıyla bu konumunu yavaş yavaş kaybetmiştir.[125]

Venedik'in sert yönetiminden sonra halkta Osmanlı yönetimi ile bir rahatlama yaşamıştır keza halk için durum bu iken, Osmanlı içinde Girit her zaman "*Mümtaz Eyalet*"[126] statüsünde olmuştur. Osmanlı için Girit'i ele geçirmek daha önce de mevzu bahis olmuş ve girişimlerde bulunulmuş olsa da bazı sebeplerden dolayı ancak Sünbül Ağa olayı üzerine 1645'te harekete geçilebilmiştir.

Bazı nedenlerden dolayı padişah tarafından görevinden alınan Sünbül Ağa, 600 kişilik bir kalyona bindirilerek Mısır'a yollanmış ancak Girit civarlarındayken korsanlar tarafından yolu kesilmiş ve katledilmiştir, Sünbül Ağanın mallarının bir kısmı ve atı da Girit'e yollanmıştır.[127] Tabii bu olay adanın fethedilmesi için gösterilen somut nedenlerden birisi olmuş ise de esas itibariyle adanın ele geçirilmesi için çok daha mühim sebepler mevcuttur.

Adanın Osmanlı içinde ticari, askeri ve stratejik açıdan önemi büyüktür hatta *"Osmanlı kültürüne Akdenizlilik düşüncesi Girit ile intibak etmiştir"*[128] şeklinde bir ifade mevcuttur. Gerçekten de Preveze'de kazanılan zafer ve ardından Kıbrıs'ın

[125] Ersin Gülsoy, **Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)**, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997, ss. 7-19.
[126] Nevzat Gündağ, "Akdeniz'de Bir "Mümtaz Eyalet": Girit (1669- 1869)", **Belgi**, Sayı: 9, Kış 2015, s. 1278.
[127] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:3, Kısım:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 217.
[128] İskender Pala, "Creteand Poems", *The Second National Symposium on the Aegean Islands (2-3 July 2004)*, **Turkish Marine Research Foundation Pub.**, İstanbul, 2004, s. 119'dan **aktaran** Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Sıradan İnsanların Tarihi ve İki Muhacir Osmanlı Kadını: Giritli Raziye Hanım ve İrini Psaropoula", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:30, Bahar 2015, s.147.

Venediklilerden alınması ile artık ele geçirilmesi gereken diğer bir önemli ada Girit olmuştur.

1645 yılında başlayan savaş 1669'a kadar devam etmiştir. İlk olarak 1645'te Hanya, takip eden sene içerisinde de Resmo ele geçirilmiştir. 1648 yılında başlayan Kandiye kuşatması ise ancak 1669'da sonlanmıştır.[129] İki taraf içinde ciddi kayıplara sebep olan 25 yıllık savaş döneminin ardından ele geçirilen Kandiye'yle birlikte Osmanlı ve Venedik Paliokastro anlaşmasını imzalamasıyla birlikte ada tamamen Osmanlı egemenliğine geçmiştir.[130] Böylece savaş sona ermiş ve Osmanlı Girit adasının tamamında hâkim olan tek güç durumuna gelmiştir.

Adet olduğu üzere Girit'te de fethedilen yerlerdeki en büyük kiliseler camiye çevrilmiştir. Hanya ele geçirildikten sonra en büyük kilise olan Santa Nikola camiye çevrilerek Hünkâr Camisi adı verilmiş Resmo'daki en büyük kilisede Hünkâr camine dönüştürülmüştür. Nihayet Kandiye'nin fethedilmesinin ardından ise Saint Françesko camiye çevrilerek sultan adına Cuma hutbesi okunmuş ve fetih tamamlanmıştır.[131]

Girit'i ele geçiren Osmanlı'nın adayı Müslüman bir surete büründürmeye çalışıldığı doğrudur. Fakat Baer'in adadaki büyük haçın indirildiğini, çan kulelerinin üzerine ise külah takıldığını, Ortodoks ve Yahudilerin değersizleştirildiğini, Yahudilerin tüm mahallelerinin Osmanlı vakıflarına devredildiğini ve hatta tüm kiliselerin cami yapıldığını[132] belirtir. Ancak bu ifadeler oldukça mübalağa içermektedir. Adada yaşamaya devam etmeyi seçen gayrimüslimlerin hayatları ve ibadethaneleri millet sistemi ile garanti altına alınmıştır. Kaldı ki adada gayrimüslimlere ait ibadethanelerin, mahallelerin ve iş yerlerinin varlığı belgelerde bariz şekilde mevcuttur.

Savaşlar Osmanlı'yı ekonomik açıdan oldukça yıpratmış, maliyeyi fazlasıyla zorlamıştır ve bu durumun imparatorlukta yaşayan halka da yansımasıyla birlikte pek çok ayaklanma çıkmıştır. Öte yandan Osmanlı Avrupa stili donanmalarla bu savaşta

[129] Adıyeke, Millet Sistemine Dair Tartışmalar, ss.20-21.
[130] Adıyeke ve Adıyeke, Osmanlı Egemenliğinde Girit, s.8.
[131] Adıyeke, Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, ss.21-22.
[132] Marc David Baer, **IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih**, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Hil Yayın, 2009, ss.250-252.

tanışmıştır ki bu da savaşın getirilerinden birisi olmuştur. Girit savaşının sona ermesi imparatorluk halkı tarafından coşku ile karşılanmıştır.[133]

Ekonominin yanında, Girit'in fethi süreci boyunca hayatını kaybedenler de devlet için ağır bir yara olmuştur. Ölenler hakkında pek çok abartılı bilançolar ortaya konulmuştur. Net bir rakam vermek mümkün olmasa da yüz on bin ila yüz kırk bin arası Müslüman ve kırk bin ila elli bin arası Katolik'in hayatını kaybettiği söylenebilir.[134] Yerli halktan ölenlerin sayısı ise meçhuldür.

Gerçekten de uzun süredir devam eden yenilgilerin ardından kazanılan bu zafer hem devlet hem de imparatorluk halkı için çok önemlidir. Öte yandan uzun yıllar boyunca Akdeniz ticaretinde hâkim güç olan Venedik için durum önce Kıbrıs ardından Venedik'in kaybedilmesiyle tersine dönmüştür.

2.4.Adada Osmanlı İdaresinin Kurulması

Girit uzun bir savaş döneminden sonra ele geçirilmiş Osmanlı İmparatorluğu içerisinde gerek sosyal gerek ekonomik gerekse siyasal ayrıcalıklara sahip olmuş bir farklılıklar adasıdır. Pek çok konuda imparatorluğun hiçbir yerinde tanınmayan hak ve esneklikler Girit'e verilmiştir.

Adıyeke, Osmanlı kurum ve sistemlerinin henüz bozulmadığı aksine ilerleme kaydettiği bir dönemde ele geçirilen Kıbrıs'ta zaten var olan kurum ve sistemlerin direkt olarak uygulandığına değinir. Tam tersi olarak Girit artık imparatorluğun sosyal, ekonomik ve siyasi açıdan çalkantılar yaşadığı bir dönemde ele geçirilmiştir ve bu yüzden hem Kıbrıs hem de diğer Osmanlı topraklarına göre farklı bir idari, dini, sosyal ve ekonomik örgütlenmelere sahiptir.[135]

---

[133] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.61.

[134] Nuri Adıyeke ve Nükhet Adıyeke, "Nationalist Historical Approaches on Ottoman Crete", **International Journal of Innovative Studies in Sociology and Humanities**, Cilt:2, Sayı:1, Ocak 2017, s.40.

[135] A. Nükhet Adıyeke, "Osmanlı Egemenliğinin Kurulması Açısından Kıbrıs ve Girit'in Karşılaştırılması Benzerlikler Farklılıklar", **Tarihte Kıbrıs I (İlkçağlardan 1960'a kadar)**, (Osman Köse), D9kuz10be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, Bursa, 2017, s.262.

Adet olduğu üzere adanın fethi tamamlandıktan sonra cizye ve tahrir işlemleri gerçekleştirilmiştir ödenecek olan vergiler belirlenmiştir. Ada tamamen ele geçirilmeden önce de Hanya'nın alınmasından sonra 1650 tahriri yapılmış; adadaki toprakların statüleri belirlenmiş, vergilendirilmeler yapılmıştır. Topraklar miri, mülki ve vakıf olmak üzere kategorize edilmiştir.[136] 1650 yılında yapılan tahririn başında yazmakta olan Hanya kanunnamesine toprak ve reayanın durumu şöyle belirlenmiştir:

> "*-Adada Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla birlikte buradaki arazi de Osmanlı toprak sistemi içerisinde değerlendirilmeye tabi tutulmuş ve öşri arazi olarak belirlenmiştir.*
>
> *-Girit Köylüleri ürettikleri hububat, bakliyat vs. öşrünü 1/10 oranında vermekle yükümlü tutulmuşlardır.*
>
> *-Eyalet reayası aynı oranda öşrü, ürettikleri zeytinyağı, pamuk ve bağlar içinde ödemek durumundaydılar. Adaya sonradan yerleşen Müslüman reaya, gayrimüslimlerden satın aldığı bağlar içinde aynı vergilendirme sistemine tabi olmuşlardır.*"[137]

Fakat bu düzenleme uzun soluklu olamamıştır. Yeni bir tahrir Kandiye ele geçirildikten sonra yapılmış ve bazı konularda değişikliklere gidilmiştir:

> *"-Sahibinin Mülkü hükmünde olacaktır.*
>
> *-Mülk sahibi alıp-satma, vakfetme gibi her türlü tasarrufa sahip bulunmaktadır.*
>
> *-Bu arada sahiplerinin ziraata güçleri yetmediği ya da firar ettikleri takdirde arazi, başka birine kiraya verilerek haracı alınacaktı. Bu çeşit toprakları Müslümanlar tasarruf etse dahi statüsü değişmeyecek ve haraç ödemekle mükellef tutulacaktı."*[138]

---

[136] Adıyeke ve Adıyeke, Osmanlı Egemenliğinde Girit, s.12.
[137] Mehmet Ali Demirbaş, "Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toprak Rejimi ve Mülkiyet", **Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları**, (Ed. Ali İbrahim Bekraki ve Wassim İbrahim Bekraki), Ulinnoha Derneği Yayınları, Trablus, 2014, s.14.
[138] Demirbaş, Toprak Rejimi ve Mülkiyet, s.17.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başka hiçbir yerinde olmayan özel mülkiyet kavramı Girit'te uygulanmıştır. Osmanlı'nın adayı ele geçirmesinden sonra zımmi statüsüne giren reaya özel mülk edinebilme hakkına sahip olmuştur.[139]

Ayrıca Kandiye'nin Osmanlı egemenliğine girişiyle birlikte yeni yapılan tahrirde Girit'teki tüm topraklar kim tarafından işletilirse işletilsin *haraci* statüsüne getirilmiş ve fetih sonrasında adayı terk etmeyen yerlilere tasarruf ettikleri topraklar verilmiştir. Sadece Rum-Ortodoks reayanın değil, Müslüman reayanın tasarruf ve mülkiyetinde olan topraklarda haraci statüsünde düzenlenmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken durum şudur ki Girit toprak sistemi ilk olarak tımara göre düzenlenmiş ancak Kandiye'nin fethinden sonra ada toprakları özel mülkiyet olarak verilmeye ve kişiler tarafından alınıp satılabilmeye başlanmıştır.[140]

Bu durum Osmanlı genelinde uzun yıllar boyunca uygulanan padişahın tüm tarım topraklarının sahibi ve reayanın da topraklarda kiracı olduğu gerçeğini Girit ile değişime uğratmıştır bunun en önemli yansıması ise özel mülkiyetin varlığı olmuştur.[141]

Girit'in fethinden sonra yerli nüfusun ciddi ölçüde adayı terk ettiği bilinmektedir. Osmanlı yönetiminde nüfusun büyük çoğunluğunu sırayla yerli Rum Ortodokslar, Müslümanlar, Yahudiler ve çok az sayıda Katolikler oluşturmaktaydı.[142]

Savaşın ardından adada terk edilen yerlerdeki konutlar, özel mülk olarak satışa çıkarılmıştır. 1670 boyunca Yahudiler, Hristiyan çiftçilerin terk edip gittiği arazileri satın aldıkları bilinmektedir. Bazı araziler ise fetihten sonra adaya gelen Osmanlılar tarafından müzayede de açık arttırmayla mülk olarak satın alınmıştır. Görüldüğü üzere Kandiye'de satılan mülkleri alma hakkı sadece Müslümanlarla sınırlı değildir, Hristiyanlar ve Yahudiler de mülk edinebiliyorlardı. Kandiye'deki mülklerin satılmasıyla ilgili mahkeme kayıtlarında bilgiler mevcuttur ve kayıtlar net şekilde

[139] Adıyeke ve Adıyeke, Osmanlı Egemenliğinde Girit, s.10.
[140] Gülsoy, The Legal and Economic Status, s.55.
[141] Suraiya Faroqhi, "Fifty Years After the Conquest: Eighteenth-Century Reforms in Ottoman Crete", **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840**", (Ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, s.243.
[142] Adıyeke, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik, s.24.

gösteriyor ki üç dine mensup kimseler arasında bir uzlaşma durumu mevcut olduğu anlaşılabilir.[143]

Osmanlı'nın belki de son ciddi zaferi sayılabilecek bu fetih süresince adada kalıcı bir idare kurulamamış ancak savaşın bitmesiyle Girit bağımsız bir eyalet olarak örgütlenmiş;[144] Kandiye, Resmo, Hanya ve Estiye olmak üzere 4 sancak ve 20 kaza olarak Venedik'teki haliyle Osmanlıda da devam etmiştir.[145]

İdari açıdan başlangıçta bu şekilde örgütlenen ada daha sonra yönetim merkezi Kandiye olmak üzere Hanya ve Resmo[146] olmak üzere üç sancağa ayrılmıştır. Kandiye'ye Dersaadet tarafından Girit'in tamamında görevli olacak bir vali, Resmo ve Hanya'ya ise valiye tâbi olmak üzere birer paşa muhafız atanmıştır. Ayrıca Kandiye'de bir eyalet divanı kurulmuştur.[147]

Eyalet, sancak, nahiye, köy ve metoh olarak birimlere ayrılan Girit'te idari alanda görevli pek çok asker, vergi görevlileri ve pek çok din adamı bulunmaktadır. Osmanlı adada yaşayan gayrimüslim halkın can, mal ve namus güvenliğine dokunmamıştır. Üç sancağa da birer kadı tayin edilmiştir.[148] Osmanlı genelinde kadılar arasında bir hiyerarşi olmamasına rağmen Girit'te bu durum tam aksidir Kandiye'de bulunan kadı diğerlerinin amiri konumundadır.[149] Yani merkezde baş kadı, sancaklarda üstüne bağlı kadılar ve nahiyelerde de naibler vardır.[150]

[143] MollyGreene, **A Shared World Christians and Muslims In The Early Modern Mediterranean**, Halcyon Days in Crete VI Princeton University Press, 2000, s.85.
[144] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss.63-64.
[145] Adıyeke, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik, s.24.
[146]Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyanları 1821 Yılına Kadar", **Belleten**, Cilt:IX, Sayı:34, Nisan 1945, s.195.
[147] Adıyeke ve Adıyeke, 2021, s.65-67.
[148]Tukin, Girit, s.87.
[149] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.66.
[150] Adıyeke, "Kıbrıs ve Girit'in Karşılaştırılması", s.263.

2.5.Adanın İktisadi Yapısı

En büyük Ege adası olan Girit tüm dönemlerde kendine yetebilecek tarım üretimini gerçekleştirmiş fazlasını ise ihraç etmiştir. Ada ilk çağlardan beri Akdeniz'in en büyük ticaret merkezlerinde birisi olmuş ve halk arasında ötekileşme yaşanmamasını sağlamıştır.[151]

Ada İstanbul, Anadolu ve Mora gibi pek çok ticaret merkezine olan yakınlığı dolayısıyla her zaman önemli olmuştur. Öte yandan ada Mısır, Tunus, Cezayir deniz yollarının üstünde bulunması nedeniyle de İstanbul'a gelecek mallara müdahalesi kolaydı ve zaten bunun Osmanlı'nın adayı ele geçirmek isteme sebeplerinden olduğundan daha önce de bahsetmiştik.[152]

Bir Osmanlı geleneği olarak Girit adasında da henüz adanın fethi tamamlanmadan bile ele geçirilen yerlerde tahrirler yapılmıştır. 1650, 1670 ve en son 1705 senesinde adada sayım gerçekleşmiştir. En genel olarak belirtilmesi gereken husus 1650 ve 1670 tahrirlerde yaşanılan değişikliktir.

1650'de Hanya ve Resmo'nun tamamı tahrire tâbi tutulmakla birlikte verginin ürün üzerinden toplanması, reayanın ödeyeceği örfi vergiler belirlenmiş ve din adamları bu vergilerden muaf tutulmuştur. Ayrıca toprağı işleyen çoğunluğun gayrimüslim olduğu ve ispençe vermekle mükellef olduğu belirtilmiştir. 1670 yılı tahririnde ise toprağın tamamı haraci olarak kabul edilmiş ve fetihten sonra adadan ayrılmayan gayrimüslimlerin cizye ve haraç ile mükellef olduğuna değinilmiştir. Ayrıca vergi artık üründen değil topraktan alınacak olup *harac-ı mukasem*ve *harac-ı mukataa* olarak bölünmüştür. Yine muhakkak bahsedilmesi gereken bir hususta örfi vergilerdir yeni yapılan tahrir ile birlikte resm-i ağnam, resm-i küvvare, resm-i deştbani, cürm cinayet ve bad-ı hava vs. gibi toplanan örfi vergiler[153] "lanetlenerek" toplanması yasaklanmıştır.[154] 1705 yılında ise adanın tamamının sayıldığı son tahrir gerçekleşmiştir.

---

[151] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.141.
[152] Ersin Gülsoy, "Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları", **Pax Ottomana**, Sota& Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.184.
[153] Gülsoy, The Legal and Economic Status, s.56.
[154] Gülsoy, 1650 ve 1670, s.188-193.

Sanayi öncesi tüm toplumlar gibi Osmanlı'da da imparatorluk genelinde ve Girit özelinde üretim tarıma dayalıydı ve küçük alanlarda gerçekleştiriliyordu. Girit'in toprak sistemi bakımından Osmanlı'dan en büyük farkı ise özel mülkiyetin bulunmasıydı. Osmanlı genelinde başka bir yerde böyle bir durum söz konusu değil iken Girit'teki çiftçiler topraklarını miras bırakabilir, satabilir, devredebilirdi. Bu uygulama Osmanlı'dan önce adada egemen olan Venedik'te mevcuttu ve Osmanlı döneminde de aynen devam etmiştir.

Adadaki başlıca üretilen ürünler tahıl, zeytin ve şaraptı Venedik döneminde de üzüm üretimi desteklenerek şarap üretimi hat safhaya çıkarılmış ve Avrupa'ya satılan şaraplarla ada ciddi oranda zenginleşmiştir. Bu durum tahıl üretiminin düşmesine sebep olmuş ve böylece Venedik tahıl ihtiyacını Osmanlı'dan karşılamıştır.[155]

Girit'te ekonomik açıdan ister Müslüman olsun ister Gayrimüslim statü farkı net şekilde gözlemlenebilirdi. Adanın kırsal bölümü zeytin ve zeytinyağı üreticiliği ile geçimini sağlarken, şehirde yaşayanlar ticaret ile uğraşmaktaydı.[156] Adada zeytinyağından sonra en çok ihraç edilen maddeler bal ve peynirdi; bu durum ada halkının hayvancılık ile de uğraştığının göstergesidir.

Gayrimüslimler adanın ekonomik hayatında da önemli rol oynamaktadır. Greene'in aktardığına göre Paschales adında bir Hristiyan balmumu çiftliği satın alıp vergi mükellefi olduğu, 1684 yılında ise Dimitri isimli Hristiyan pazar-çarşı başı seçildiği, 18. yüzyılda Kandiye'nin en önemli geçim kaynağı olan sabun endüstrisi hakkında kadı mahkemesi tarafından tutulan kayıtlarda 6 kişi arasında Hristiyanlarında olduğu[157] gibi kanıtlarda vardır.

Adadaki tarım üretimi pazara yönelik ve tüketime yönelik olarak ayrılıyordu. Pazar için zeytin, bağcılık ve tahıllar üretilirken; tüketim içinse meyve, sebze gibi tarım ürünleri yetiştiriliyordu. Osmanlı yönetiminde de devam eden içki üretimi *"keferenin rızkı"* olarak nitelendiriliyordu ve gayrimüslim tüccarın bunların satışını yapmasında bir sıkıntı görülmüyordu.[158] Pazar için en önemli metaalar zeytin-ürünleri,

[155] Gülsoy, The Legal and Economic Status, s. 58.
[156] Adıyeke ve Adıyeke, Osmanlı Egemenliğinde Girit, s.20.
[157] Greene, s.97.
[158] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.149-151.

sabun ve şaraptı. Gerçekten de ada için zeytinyağı ve sabun önemli bir gelir kaynağı idi.

Girit'te toplanan vergilere üçüncü bölümde detaylı olarak değineceğiz ancak şu da belirtilmelidir ki, Gazi Hüseyin Paşa vakfına bağlı yerler ve Fazıl Ahmet Paşa vakfına bağlı yerler cizye vergisinden muaf tutulmuştur. Bunun gerekçesi ise imparatorluğun başka bir yerinde görülmeyen istisnai bir durum olarak vakıfların tüm gelirlerinin ve vakıflara tâbi yerlerin cizyelerinin Mekke ve Medine'ye gönderilmesidir.[159]

2.6. Adanın Sosyal Yapısı

Osmanlı imparatorluğunun bir yeri fethettikten sonra uyguladığı seremoni bağlamında yapılan ilk şey şehrin en büyük kilisesinin camiye çevirmektir. Burada amaç okutulan hutbe ile birlikte artık o kentin İslam topraklarına resmen katıldığını bildirmektir.[160] Hutbenin okunup Cuma namazının kılınmasının ardından şehir artık Osmanlı toprağı haline gelmiş demektir.

Bu durum Girit içinde geçerli olmuş fetihlerin tamamlanmasıyla birlikte Hanya, Kandiye ve Resmo'da pek çok gayrimüslim ibadethanesi camiye çevrilmiştir. Bunlar dışında cami olmaya yatkın ibadethane olma özelliği taşımayan binalarında dönüştürüldüğü bilinmektedir.[161]

Ancak bu söylemimiz Girit adasındaki tüm gayrimüslim ibadethanelerinin camiye çevrildiği anlamına katiyetle gelmemelidir, Müslüman nüfusa yetecek miktarda yapı camiye çevrilmiştir ancak durum gayrimüslimler içinde böyledir. Mevcut olan kilise ve manastırların pek çoğu varlıklarını sürdürmeye devam ettirmişlerdir. Bu anlamda gayrimüslimlerin ibadet özgürlüklerine dokunulmadığı herhangi bir baskının uygulanmadığı rahatça söylenebilir.

---

[159] Ayşe Nükhet Adıyeke, "18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri", **Belleten**, Cilt 81, Sayı 290, Nisan 2017, s.151-152.
[160] Nuri Adıyeke, "Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami", **Kebikeç**, Sayı:30, 2010, s.8.
[161] Nuri Adıyeke, "Girit'in İslamizasyonu", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:66, Mart-Haziran 2015, ss.717-718.

Osmanlı İmparatorluğu gerek İstanbul'da gerek Girit'te veyahut diğer coğrafyalarda her zaman Katolik kilisesi karşında Ortodoks kilisesini güçlü duruma getirmeye çalışmıştır. Girit de benzer durum yaşanmış Ortodokslara egemen güç olacakları temin edilmiştir.

Bu bağlamda Girit'te bir Ortodoks metropolitliği kurulmuş ve piskopos tayin edilmiştir. Ancak bu metropolitlik özerk bir yapıya sahip değildir ve İstanbul'a bağlıdır.[162] Kandiye'nin fethiyle birlikte metropolitlik merkezi Hanya'dan buraya nakledilmiş Katolik idaresine karşı girişimlerin ve Ortodoks cemaatinin merkezi Kandiye olarak örgütlenmiştir. Bu kilise eski ayinlerince geleneklerini sürdürebilecek ve kendi cemaat işlerini düzenleyebilecek şekilde kendi özerkliğine bırakılmıştır.

Ortodoks cemaati ve idaresi her zaman kollanmış, gerekli durumlarda imtiyazlar verilmiştir. Yine sayıca düşükte olsalar Ermeniler içinde resmi bir kilise örgütlenmesinin Osmanlı döneminde kurulduğu bilinmektedir. Resmen tanınan bir diğer cemaate Yahudilerdir, onlar da Hanya ve Kandiye merkezlerinde yaşamlarını sürdürmekte ve buralarda kendilerine ait sinagogları bulunmakta idi. Katoliklerden daha önce de bahsettiğimiz üzere sayıları Ortodokslara nazaran çok azdı ancak Osmanlı yönetimi onların da ibadet merkezlerinin var olmasına müdahale etmemiştir.[163]

Adada yaşayan bu cemaatlerden özellikle Ortodoks Rumların İslam dinini tercih etmeleri çok sık karşılaşılan bir durum olmuştur. Fetih sırasında Osmanlı ordusuna yardım edenler ve fetihten sonra da adada yaşamayı ve tebaa olmayı tercih edenler için Osmanlı yönetimi bazı mükâfatlar sunmuştur. Özellikle İmparatorluk genelinin aksine özel mülkiyet kavramının olduğu adada fetihten önce yaşadıkları evlerin tapusu yine kendilerine bırakılmıştır.

Yahudiler için ayrı bir parantez açmak gerekmektir, Venedik döneminde pek çok sıkıntı çekmiş olan bu millet Osmanlı hakimiyetinin tamamen sağlanmasıyla birlikte katlanmak zorunda kaldıkları katı izole yaşamdan kurtulmuştur. Şöyle ki bu

[162] Adıyeke, "Kıbrıs ve Girit'in Karşılaştırılması", s.263.
[163] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.95-99.

dönemde sadece Hristiyanlara değil Yahudilere de önceden sahip oldukları evlerinin tapuları verilmiştir.[164]

Girit adasının pek çok açıdan Osmanlı İmparatorluğunun diğer coğrafyalarından ayrıcalıklı haklara ve konuma sahip olduğunu daha önce defalarca yineledik. Özellikle adada yaratılmaya çalışılan Müslüman nüfus konusu dikkate değerdir. Osmanlı diğer fethettiği yerlerde uyguladığı politikaları Girit'te uygulamamış çok daha farklı pratiklerle nüfusu dengelemeye çalışmıştır.

16. yüzyılda Kandiye ve diğer yerlerde Rumca konuşuluyordu ve nüfusun büyük çoğunluğu Ortodoks Hristiyanlar oluşturuyordu, şehrin bu yerel düzeni Osmanlı fethi sırasında da bozulmamıştır. Aksine fetihten sonra da şehrin nüfusunun büyük bölümünü Kandiye'nin yerlileri olan ve sonradan Müslümanlığa geçenler, yeni Müslümanlar, oluşturmuştur.[165]

2.7. Girit'te Dinsel Kurumlar

2.7.1. Müslümanlara Ait Kurumlar

Çift kimlikli bir eyalet olan Girit'teki dini kurumları kabaca üç bölüme ayırmak mümkündür. 19. yüzyıla kadar nüfusun çoğunluğunu oluşturan baskın cemaat olan, Müslümanların ibadethane ve kurumlarını; camiler, mescitler ve tekkeler olarak ayırmak mümkündür. Müslümanlardan sonraki en yoğun nüfus ve ibadethaneye sahip grup ise Ortodoks Rumlardır, bu cemaat grubu ise dini ritüellerini; kilise ve manastırlarda yürütmektedirler. Üçüncü cemaat grubu ise diğerleri diye zikredebileceğimiz ve bu iki gruba göre haklarında daha az bilgiye sahip olduğumuz Ermeni kiliseleri ve Yahudi havralarıdır. Venedik'ten miras kalan çok az sayıdaki Katolik kiliseleri de kısa bir süre içinde kapanmıştı.

Burada açıklama getirmek istediğimiz nokta ise bazı kaynakların bahsettiğinin aksine Osmanlı yönetiminin Müslüman olmayanlara ait dini kurumları tahrip ettiği yönündeki tezlerin gerçeği yansıtmadığıdır. Bu konuda Detorakis Müslüman olmayan

[164] Onur Yıldırım, "Crete", **Encyclopedia Of Jews In The Islamic World**, Cilt:5, 2010, s.691.
[165] Grenee, s.79.

toplumlar için ibadet özgürlüğü olduğunu kabul ettiğini fakat Girit'teki kiliselerin Osmanlı tarafından tahribata uğratıldığını ve Kandiye'deki Ortodoks ve Katolik kiliselerinin cami, hamam, depo ve hatta halka açık tuvaletlere dönüştürüldüğünü belirtir.[166] Fakat bu durum gerçeği yansıtmamaktadır, Osmanlı'nın genel politikası olan fethedilen şehirlerdeki en büyük kilisenin camiye dönüştürülmesi geleneği Girit'te de titizlikle uygulanmış bunu doğrulayacak kayıt ve kalıntılar mevcuttur. Ancak özellikle bir dini yapının tuvalete dönüştürülmesi büyük bir aşağılamadır ve bunun Osmanlı tarihi boyunca bir emsaline rastlamadık. Yazar burada gerek milli gerekse dini duygularıyla mübalağa yapmakta ve gerçeği yansıtmamaktadır.

Detorakis'in aksine Kolovos Osmanlı'nın Girit'te uyguladığı politikayı *Osmanlılaştırma* olarak betimler. Osmanlı diğer fethettiği gayrimüslim topraklarda uyguladığı İslam şehri yaratma politikasını, *Osmanlılaşma, Girit'te* de uygulamış ve bu bağlamda pek çok kilise ve manastır camiye çevrilmiştir. Bunlardan en önemlileri ve şehrin sembolü olan hünkâr camileri daha yüksek mertebelere inşa edilirken, yönetimin alt mertebesine mensup kişiler adına yapılan camiler merkezde bulunurdu.[167] Bierman İslami yapıların sadece Müslüman bir toplum yaratmadığını aynı zamanda şehirlerin simgesi olduğuna değinir ve özellikle Sultan Camisinin Girit'in artık Müslüman kurallarına göre yönetilen bir İslam şehri haline geldiğini yansıtır.[168]

Camiler ve diğer kurumlar ile şehirlerdeki Venedik izleri silinerek bir Müslüman eyaleti yaratılmak istenmiştir. İlk Osmanlılaştırma faaliyetleri tabi ki Hanya'da başlamıştır.[169] San Nicolo Kilisesi, Hünkâr/İbrahim camine dönüştürülmüştür.[170] Hünkâr caminden sonra İslami silüeti yaratan ve inşa edilen ilk yapı ise Yalı/Küçük Hasan Paşa Camidir.[171]

---

[166] Theocharis E. Detorakis, **History of Crete**, Çev. J. C. Davis, Iraklion, 1994, s.387.
[167] Elias Kolovos, "Girit'te Osmanlı Mimari Mirası", **Geçmişten Günümüze Girit Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Ankara, 2017, s.304.
[168] A. Irene Bierman, "The Ottomanization of Crete", ss.59-60'tan **aktaran** Elif Bayraktar, **The Implemention of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith As Actors in The Kadı Court**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.60.
[169] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss.72-73.
[170] Kolovos, Osmanlı Mimari Mirası, s.307.
[171] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.74.

Resmo'nun Osmanlı egemenliğine girmesinin ardından şehrin kalesinin içinde Sultan İbrahim Camisi inşa edilmiştir.[172] Resmo'daki diğer dikkat çekici Müslüman kurumu ise Meleklerin Hazreti Meryem'i Kilisesidir. Bu kilise Ahmet Paşa tarafından mahallelinin ibadet etmesi için camiye çevrilmiştir.[173] Adanın Venedik tarafından yönetildiği dönemde Hristiyanlar için büyük ve önem taşıyan Resmo'daki merkezlerden bir diğeri de Deli Hüseyin Paşa adına camiye çevrilmiştir.[174]

Kandiye hem Venedik hem de Osmanlı için merkez sayıldığından dolayı tüm yapı ve ibadethanelerin en dikkat çekicileri burada inşa edilmiştir.[175] Kandiye ele geçirildikten sonra San Francesco Kilisesi dönemin padişahı olan VI. Mehmet adına camiye dönüştürülmüştür. Kandiye'deki bir diğer Müslüman ibadethanesi ise San Tito kilisesinin veziriazam namına, Fazıl Ahmet Paşa Cami, çevrilmesiyle meydana gelmiştir.[176] En önemli camiler arasında zikredebileceğimiz Valide Cami ise Turhan Sultan adına bir Katolik kilisesinin dönüştürülmesiyle meydana getirilmiştir.[177]

Tekkeler ve onlara bağlı dervişler özellikle Balkanların İslamlaşmasında büyük rol oynamışlardır. Bu kurumlar İslam'ın özünde olan yapılardır Girit'te de hem heterodoks hem de Ortodoks tekkeler mevcuttur.[178] Bayraktar'ın incelediği sicillerde bir askerin henüz Kandiye kuşatması sırasında ölürse mal varlığının Şeyh Mehmed Efendi adlı bir dervişe bağışlanmasını istediği bir kayıt mevcuttur.[179]

Bu yapılar ibadethane olmanın yanı sıra barınılan, yenilip-içilen ve dini ritüellerin gerçekleştirildiği dergahlardır. Girit'teki en bilinen tarikatların başında Bektaşiler, Kadiriler, Kalenderiler ve Halvetiler gelmektedir. Bu yapıların yanı sıra direkt olarak dini maiyet taşımasa da Osmanlı yönetimi ile birlikte adada hamam, kütüphane ve medreselerde inşa edilmiştir. Ancak konumuz kapsamında bu yapıların cami ya da mescitlerden farklı muhtevalara sahip olduğunu söylemek yeterli olacaktır.

[172] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.77.
[173] Kolovos, Osmanlı Mimari Mirası, s.307.
[174] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.78.
[175] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.80.
[176] Kolovos, Osmanlı Mimari Mirası, ss.304-305.
[177] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.82.
[178] Bayraktar, ss.66-68.
[179] Bayraktar, s.73.

Osmanlı imparatorluğunda hangi dine mensup olursa olsun o cemaatin ibadethanelerinin gelir ve giderleri vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilirdi. Bu çerçevede ister kiliseden aktarılsın ister yeni bina olarak yapıldın kurulan bütün cami ve benzeri dinsel kurumlara mali bir özerklik tanıyan vakıflar kurulmuştur. Kurulan bu vakıflara kimi zaman bütün bir köyün geliri kimi zaman da belirli gelirler tahsis edilmişti.[180] Keza aynı amaca yönelik olarak başta Valide Turhan Sultan, [181] Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Gazi Hüseyin Paşa[182] gibi birçok görevli kendi adları ile vakıflar kurmuşlardır. Keza Bektaşi tekkeleri için, Kadiriye tekkeleri için[183] kurulan vakıflar da adada Osmanlı yönetimi bitene kadar faaliyet göstermişlerdir.[184]

Vakıflar sadece cami ve mescitleri değil aynı zamanda toplumun diğer ihtiyaçlarına cevap verecek medrese, çeşme, okul, aşevi gibi yapıların finansında da önemli rol oynamaktadır. Bir İslam kurumu olan vakıf müessesesi sadece Müslümanların değil, ihtiyaç halinde Yahudilerinde faydalanabilecekleri kuruluşlardır.[185]

Bu vakıflar 19. yüzyıl kurumsallaşmalarına değin tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi mütevelliler yönetimi ve kadılar denetimi ile geleneksel şekillenmelerle yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

[180] Geniş bilgi için Bkz; Nuri Adıyeke, "Osmanlı Girit'inde Vakıf Köyler", **Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri**, c. I, (Edit: Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli), İzmir, 2019, ss.343-363.
[181] Sibel Alaeddinoğlu, **Girit'te Valide Sultan Vakıfları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2020.
[182] Yusuf Sağır, "Gâzî Hüseyin Paşa'nın Girit'teki Vakıf Eserleri", **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:2, (2013), ss.285-301.
[183] Enis Kartal, **Girit'te Abdülkadir Geylani Vakıfları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2020.
[184] Osmanlı dönemi Girit Müslüman vakıfları ile ilgili genel bir çalışma henüz yapılmamıştır. Ne var ki mübadele ile gelen evraklar arasında Girit vakıfları ile ilgili çok sayıda defter bulunmaktadır. Bu defterlerin kısa bir değerlendirmesi için; A. Nükhet Adıyeke, "The Migrated Archives During the Period of Population Exchange", **Migration and Turkey: Changing Human Geography**, (edit: Deniz Şenol Sert- Deniz Karcı Korfalı), The Isıs Perss, İstanbul, 2014, s.208-209.
[185] Bayraktar, s.58.

2.7.2. Rum-Ortodoks Cemaate Ait Kurumlar

Müslüman kurularının yanında Girit'te gayrimüslimlerin ibadethanelerinin mevcut olduğu gerçeği de bilinmektedir. Öyle ki, Yahudi, Ortodoks Rum, Ermeni ve Katolik Rumların ibadethanelerinden sadece Ortodoks Rumlara ait olan kilise ve manastırlar hakkında detaylı ve güvenilebilir belgelere sahibiz. Çalışmamızda diğer üç cemaatin ibadet yerlerine değinmek sığ kalacağından daha yaygın olarak bulunan ve bilgi sahibi olduğumuz Rum-Ortodokslara ait kilise ve manastırları inceledik.

Osmanlı Girit'te kilise ve manastırların bulunmasına müdahale etmemiştir zaten aksini söylemek adada yaşayan gayrimüslim nüfusu düşünüldüğünde pek de akla yatkın olmayacaktır. Örnek vermek gerekirse Arkadi, Aya Yorgi, Ayo Andrea ve Seleme manastırları sadece Remo için bile zikredilebilecek birkaç tanesidir.[186]

Hem Bizans'ta hem de Osmanlıda tekkeler ve manastırlar bulundukları yerin güvenlik ve dini dinamiklerini kontrol altında tutmuşlardır.[187] Yani manastırlar Osmanlı bir yeri fethetmeden önce oranın siyasi ve ekonomik nabzını tutan kurumlar olmuşlardır.[188] Kimi tarihçiler manastırlar hakkında "işletme" tanımını dahi kullanmaktadır. Bu durum kendi ihtiyaçlarını gidermek topraklarında tarım ve hayvancılık faaliyetleri güden manastırların yanı sıra artı bütçeleriyle gemi inşalarına yatırım dahi yapmalarından kaynaklanabilir.[189]

Bulundukları bölgenin ekonomisinde önemli rol oynayan bu kurumların en önemli etkinlik sahası tabi ki arazilerdi bu arazileri bölgedeki köylüler sayesinde işler ve devletin buna müsaade etmesine karşılık olarak cemaati kontrol altında tutarlardı.[190]

---

[186] Nuri Adıyeke, "VII. ve VIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları", **Belleten**, Cilt:79, Sayı:285, 2015, s.564.

[187] Elias Kolovos, "Ορθόδοξα Μοναστήρια και Δερβισικοι Τεκεδες: Προς Μία Συγκριτική Προσέγγιση του Οικονομικού και Πολιτικού Τούς Ρόλου Στην Οθωμανική Κοινωνία", **Girit Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Bölümü Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü**, 2011, s.238.(Makaleyi kullanmama müsaade eden Kolovas'a teşekkürü borç bilirim.)

[188] Kolovos, Ορθόδοξα Μοναστήρια και Δερβισικοι Τεκεδες, s.239.

[189] Elias Kolovos, "Monasteries in the Rural Society an Economy of the Greek Lands Under the Ottomans: A Historiographical Appraisal", **Girit Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Bölümü Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü**, 2015, s.170. (Makaleyi kullanmama müsaade eden Kolovas'a teşekkürü borç bilirim.)

[190] Kolovos, Ορθόδοξα Μοναστήρια και Δερβισικοι Τεκεδες, s.239.

Bunun yanı sıra hem Osmanlı hem de Yunan arşivlerinde manastırlara ciddi miktarlarda bağışlar yapıldığının kayıtları mevcuttur.[191]

Resmo'daki manastırları inceleyen Adıyeke çalışmaları sonucunda buradaki manastırların nakdi ve ayni mal varlıklarının arttığını tespit ederek savını, Kermeli ve Kolovos'un "Osmanlı döneminde bazı manastırların zenginleşip geliştiği" düşüncesi ile doğrulamaktadır.[192]

Bilindiği üzere manastırlar orta çağın en geniş topraklarına sahip kurumlar olmuş bu durum Bizans zamanında da devam etmiştir. Manastırların bulunduğu coğrafyalar zamanla Osmanlı tarafından ele geçirildiğinde bu kurumların ciddi mal ve toprak varlığı olduğu dikkat çekmiştir. Kolovos manastırların bu edinimlerinin hem Osmanlı da hem de Bizans zamanında artan gelirleriyle satın aldıkları araziler olduğunu vurgulamaktadır.[193]

Agia Andros manastırının başrahibinin notlarında bir keşişin tüm mal varlığını manastıra vakfettiği ancak daha sonra manastırın tıpkı bir Müslüman tekkesine dönüştüğü, herkesin buradan faydalandığını ancak sonrasında manastırı zarara sokacak eylemlerde bulunduğu iddiasıyla kadılara şikâyette bulunmuştur.[194]

Osmanlı yönetiminde kaldığı süreç boyunca Girit'teki özellikle Katolik ve Ortodoks kiliseleri hakkında çok detaylı bilgiye erişemediğimizden bu alanda genel olarak Detorakis'ten faydalanmaya çalıştık. Ancak şu durumda unutulmamalıdır ki her ne kadar Girit diğer Osmanlı eyaletlerine göre ayrıcalıklı bir statüde olsa da kiliselerin gelir, işleyiş, hukuk ve ibadet rutinlerinde geçerli olan kuralların daha önce bahsettiğimiz imparatorluğun diğer coğrafyalarından çokta farklı olamayacağı kanaatindeyiz.

Girit'teki Ortodoks ibadethaneleri bizzat devlet tarafından çıkarılan beraatler ile izin ve ayrıcalıklarla donatılmışlardır ayrıca Osmanlı kurumlarının Ortodoks din

[191] Kolovos, Ορθόδοξα Μοναστήρια και Δερβισικοι Τεκεδες, s.247.
[192] Adıyeke, Manastır Vakıflar, s.573.
[193] Elias Kolovos, "Monasteries, Economy, and Politics in the Orthodox World from Medieval to Modern Times", **Monastic Economy Across Time: Wealt Management, Patterns, and Trend**, (Roumen Avramos, Aleksandar Fotıc, Elias Kolovos, Phokıon P. Kotzageorgıs), Centre for Advanced Study Sofia, 2021, s.219.
[194] Kolovos, Ορθόδοξα Μοναστήρια και Δερβισικοι Τεκεδες, s.248.

adamlarının faaliyetlerine karışmayacakları temin edilmiştir.[195] Ancak İç işlerde serbest olan cemaatlerin aksine manastırlarla ilgili problem ya da hukuksal mevzuular direkt olarak devlet tarafından ele alınmaktadır.[196]

Burada Detorakis'in de açıkladığı üzere İstanbul'da bir kilisenin işleyişi nasılsa Girit'te de o şekilde görülmektedir. İbadet özgürlükleri olan Ortodoksların kendilerine has bayram ve törenlerini gerçekleştirme izinleri de mevcuttur.[197]

Adada hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler birbirlerinin dini bayram ve şenliklerine katılmış, ritüellerine eşlik etmişlerdir. Hatta Clark'ın ifadesiyle Müslümanların bazen şarap bile içtiğinden bahsedilmektedir.[198]

Şunu da belirtmek gerekir ki milliyetçi akımların revaçta olduğu döneme kadar ister Müslüman ister gayrimüslim tekkeleri olsun hep dirsek teması içerisinde olmuştur. Girit'ten gelen mübadillerle yaptığı sözlü tarih çalışmaları sonucunda ortaya koyduğu tezinde Çilingir şu satırları aktarır:

> "*Hasan baba tekkesinde muharrem ayında kazanlarda aşure yapılmakta ve bu aşureler Müslüman ya da Hristiyan ayrımı yapılmadan dağıtılmakta idi. Sadece oturup yenilen yerler birbirinden ayrı olarak düzenlenmiştir. Muharrem ayı bitince de mercimek, nohut ve pilav çıkartılıp gene din ayrımı yapılmadan dağıtılmaktaydı…"*[199]

Bu durumun tam tersi örneklerde mevcuttur yani gayrimüslimlere ait bayramlara Müslümanlarında katıldığı bilinmektedir. Yine Çilingir'in aktardığı üzere Girit'teki Paskalya kutlamalarına Müslüman yöneticilerde katılmış ve ikramlar sunulduğunu belirtmektedir.[200]

Manastırlar da Girit'in fethinden sonra varlığını sürdürebilmiş kurumlardır: Arkadi, Apezonon ve Apanosephe bunlardan bazılarıdır. Bu ibadethanelerin bazıları okul ve kütüphanelere sahiptir. Detorakis 1779 yılında Arkadi manastırına gelen bir

---

[195] Detorakis, s.383.
[196] Adıyeke, Manastır Vakıfları, s.578.
[197] Detorakis, s.386.
[198] Kouvaraki, ss.25-26.
[199] Vasfi Çilingir, **Girit Türklerinde Musıki Kültürü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1997, s.6.
[200] Çilingir, s.7.

seyyahın burada 200 cilt dini kitaba rastladığını aktarmaktadır.[201] Bu yapılar isyanlar döneminde önemli tahribata maruz kaldığından bugün adadaki örnekleri çok fazla değildir.

Kolovos manastırları Ortodoks tebaanın sosyal refah merkezi[202] olarak tanımlar. Bu tebaanın ibadet ihtiyacını karşılayan bu kurumlar aynı zamanda kuruldukları bölgenin eğitim ve ekonomik yapısı üzerinde de ciddi rol oynamıştır. Girit'teki kilise ve manastırlar ibadethane olma özelliğinin yanı sıra kütüphane ve eğitim kurumu gibi görevleri de üstlendiği görülmektedir. Rum tebaanın bilinçli hale gelmesinde bu dini kurumların etkileri yadsınamaz.

Müslüman ibadethanelerini finanse eden vakıfların tüm kuralları hukuki açıdan kesin biçimde belirliyken, gayrimüslimler vakıflarının durumları daha komplike bir durumdadır. Daha açık izah etmek gerekirse İslam dinine göre gayrimüslimlerin ibadethaneleri için vakıf kurmaları uygun görülmediğinden, bu kurumlar yardım kurumları olarak meydana getirilmiştir. Sicillerde bu vakıflardan manastırın ya da manastır rahiplerinin emlağı olarak bahsedilmesi aslında çok da onaylanamayan bir kurum olduklarının göstergesidir.[203]

Osmanlı tarafından daima desteklenen Ortodokslar ve onların cemaat liderleri Fatih döneminden beri koruma ve bazı ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Vergilerini sabit bir şekilde ödeyen bu kurumların finansal desteği devlet tarafından da kabul gören vakıflarca sağlanmıştır. Sadece II. Selim döneminde yaşanan bir istisnanın dışında Osmanlı bu vakıfların mal varlıklarına müdahalede bulunmamıştır.[204]

1821'de Rumların ayaklanmalarında en çok etkili olan kurumlardan birisi kiliseler olmuştur. Bu sebepten ötürü Osmanlı Yunan isyanını bastırırken pek çok din adamını idam etmiştir.[205] Kilise ve manastırlar isyan sürecinde ekonomik açıdan da büyük destek olmuşlardır. 1821 yılına ait bir belgede Melhisedek manastırı başrahibi mücadelelerinde sıkıntıya düşüldüğü takdirde hazırda bulunan gümüşleri bağımsızlık

[201] Detorakis, s.391.
[202] Kolovos, Monasteries in the Rural, s.170.
[203] Adıyeke, Manastır Vakıfları, ss.559-561.
[204] Kolovos, Monasteries in the Rural, ss.166-168.
[205] Detorakis, s.394.

için adayacağını belirtmektedir.[206] 1820'lerden sonraki süreçte tüm kurumlarda olduğu gibi dini kurumların hak ve işleyişlerinde de büyük değişiklikler yapılmış büyük güçlerinde baskı ve etkisi ile geniş ayrıcalıklar tanınmış, klasik sistem değişmiştir.

[206] Detorakis, s.396.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI MİLLET SİSTEMİNİN GİRİT'TE GÖRÜNÜŞÜ

3.1. Girit'te Din Değiştirme

Girit adasının fethini takip eden süreçte adada ciddi bir Müslüman nüfusu oluşmuştur. Osmanlı, Girit'te diğer fethettiği yerlerde uyguladığı sürgünle Müslüman nüfusunu arttırma politikasını uygulamamış, adaya bu anlamda bir sürgün ya da göç gerçekleştirmemiştir. Bunun sebebi olarak o dönemde İmparatorlukta yaşanan nüfus sıkıntısı gösterilebilir.[207]

Anadolu da özellikle 16. asrın başlarında artış göstermiş olan nüfus 17.yüzyıl itibariyle çeşitli sebeplerden dolayı azalmaya başlamıştır.[208] Anadolu'dan Girit'e göç ettirilecek yani "şenlendirme" gerçekleştirilecek yeterli Müslüman nüfusu bulunmadığından dolayı ada da alışılagelen sürgün yöntemiyle bir Müslümanlaştırma politikası güdülememiştir.

Bunun yerine bireysel ve her ne kadar İmparatorluk genelinde yasakta olsa, toplu ihtidaların adada gerçekleştirildiği bilinmektedir. Girit adasında toptan (cemhu) ihtidaların yaşandığı sicil kayıtlarında görülebilmektedir ihtida etmiş kişilerden bahsedilirken "nev-müslim, mühtedi" gibi isimler kullanılmıştır.[209]

Kinross, Girit'teki yerlilerin, Venedik'in kötü yönetimine karşı Osmanlıyı kurtarıcı olarak gördüğünü ve bununda zaman içinde dönüşüme uğramalarında etkili olduğunu söyler.[210] Bu konu ilerleyen bölümlerde detaylı olarak tartışılacak olsa da bu şekilde tek bir nedene bağlamanın sığ olacağı görüşündeyiz. Adada yaşanan İhtidalar

[207] Adıyeke, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik, s.27.
[208] Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt:36, Sayı:2, 2004, s.191.
[209] Nükhet Adıyeke, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", **XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002)**, Cilt:2, Kısım:1, Türk Tarih Kurumu, 2005, ss.558-559.
[210] Lord Kinross, The Ottoman Centruries, 337'den aktaran Adıyeke ve Adıyeke, Girit'te Cizye Uygulaması, ss.42- 43.

1720'li yıllara değin toplu daha sonra da bireysel olarak devam etmiştir.[211] Konumuz dışında olmasıyla birlikte 19. Yüzyılda adada irtidat olayları da yaşanmıştır.[212]

3.1.2. Girit'te Yaşanan İhtidalar

Girit adasında doğrudan ve dolaylı olarak gerçekleşen ihtidaların yanı sıra tekkelerde Müslüman nüfusun oluşumunda etkili olmuştur. Adada Kadiri, Uşaki, Kalenderi, Halveti, Mevleti ve Bektaşi olmak üzere pek çok tarikatın var olduğu bilinmektedir.[213] Adanın Müslümanlaşmasında özellikle Bektaşi tarikatı önemli rol oynamıştır. Kurucusu Horasanizade Mevlâna Ali Dede olan bu tarikatın Girit'te pek çok yerde tekkeleri mevcuttur.[214]

Fetih sırasında da etkin görev alan Bektaşiler, fethin ardından adadaki Müslüman nüfusun artışında da etkili olmuşlardır. Bektaşiler ada halkı için İslam'ı çekici kılmış yani keskin çizgiler içermeyen bir düstur ile gayrimüslimleri Müslüman olmaya yakınlaştırmışlardır.[215]

İhtida kelimesi İslam dini dışında inanca sahip bir kimsenin, Müslümanlığı tercih ederek gündelik yaşam pratiklerini bu dinin kuralları çerçevesinde gerçekleştirmesidir. Bu süreç tam olarak bir "değişimi-dönüşümü" yansıtmaktadır.[216] Gerçekten de din değişimi sadece inanış ve zihniyet üzerinde değil tüm hayat pratiklerine etki edecek bir olgudur.

Nitekim bu dönüşümün en belirgin ibarelerinden birisi olarak isim değişikliğine gidilmesini görülür. Kişinin adının değiştirilmesiyle artık eski hayatıyla olan en önemli bağlarından birisi koparılmış olur. Çetin'in incelediği Bursa şer'iye sicillerindeki ihtida kayıtlarında bulunan şu ifadeye dikkat çekmektedir; *"...şeref-i İslam ile müşerref olub bi't-taleb ismi Emine tesmiye olunup..."*[217]

---

[211] Nuri Adıyeke, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik, s.26.
[212] Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları", **Kebikeç**, Sayı:10, 2000.
[213] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.86.
[214] Orhan F. Köprülü, "Ustazade Yunus Bey'in Meçhul Kalmış Bir Makalesi: Bektaşiliğin Girid'de İntişarı", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:8-9, 2012, ss.40-45.
[215] Nuri Adıyeke, "Girit'in İslamizasyonu", **Yeni Türkiye Dergisi (Rumeli ve Balkanlar Özel Sayı I)**, Sayı:21, Mart-Haziran 2015, ss.718-719.
[216] Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, 1993, s. 290'dan aktaran Çetin, s.59.
[217] Çetin, s.56.

Daha önce gayrimüslim bir isme sahip olan Emine'nin İslam dini ile onurlandırılmasıyla birlikte artık eski adını kullanmasına gerek görülmemekte ve isim değişikliğine gidilmektedir. Bu durum sadece Bursa'da değil Girit'te de bulunan ihtida kayıtlarında da mevcuttur. Müslüman olan bir kimseye İslam dinine uygun bir isim verilmesi bulunulan bölgenin değil dinin bir gerekliliğidir. Bu konuda Girit adası özelinde de pek çok örnek verilebilir. 1061-1067 Resmo şeriye sicillerini tarayan Oğuz toplam 75 adet ihtidanın, bireysel ve toptan olmak üzere, kaydına ulaşmıştır.[218]

"*Amari kazasına tabi' Dares (Drasi) sakinlerinden Frenka şeref-i İslam ile müşerref olup adı Receb konulduğı kayd şüd."*[219]

"Marula sakinlerinden Dimitri meclis-i şer'i şerifde şeref-i İslam ile müşerref olup adı İbrahim konduğı kayd şüd."[220]

Bu konuda pek çok örnek verebilmek mümkündür ancak bu nokta da değinilmesi gereken husus yukarıda örneklendirdiğimiz ihtidaların doğrudan gerçekleştirilmiş olmasına yöneliktir. İhtidalar genel olarak kadı efendi ve şahitler huzurunda gerçekleştirilmiştir.

Fakat Girit'te alışılmışın dışında yaşanmış ihtida örnekleri de vardır. 17. yüzyıla ait incelenen defterlerde direkt olarak mahkeme önünde din değiştiren kişilerin kayıtları da mevcuttur. Bunlar yukarıdaki ana kalıbın aksine "*... kelime-i şahadet getirmeğin*" *veya* "*kelimetullah-ı mübarekeyi eda ve batıl dinden çıkub hak dinini kabul ettikten sonra…*"[221] şeklinde yazılmaktadır.

Girit'te ihtida eyleminin sadece erkeklere özgü olduğu düşülmemelidir. İslam dini gereğincede arzu eden herkes Müslümanlığı tercih edebilir. Bu grubun içerisinde tabii ki kadınlar da yer almaktadır. "*Zımmiye-yi bikriye Arkarona şeref-i İslam ile müşerrefe olub*…"[222] şeklinde kaydı tutulan kadınlarında İslam dinini tercih ettikleri pek çok örnek mevcuttur.

---

[218] Mustafa Oğuz, **Girit (Resmo) Şer'iye Sicil Defterleri (1061-1067)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002, ss.50-51.
[219] Oğuz, s.276.
[220] Oğuz, s. 281.
[221] Adıyeke, Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri, s.562.
[222] Adıyeke, Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri, s.563.

İhtidaların bazen sorunlara sebep olduğu da bilinmektedir. Sonradan Müslüman olmuş olan bir kimse bazı durumlarda itirazda bulunabiliyordu. En sık karşılaşılan sebeplerden birisi yakın akrabaları münasebetiyle Müslüman yapılmış olan çocukların, aklı baliğ sonra mahkeme huzuruna gelerek dinlerini değiştirmek istedikleri örneklerde mevcuttur.

Girit'te yaşayan Yorgi babasının Müslüman olması münasebetiyle doğduktan sonra İslam ile müşerref kılınmıştır ancak ergin bir yaşa geldikten sonra Hristiyanlığa geri dönmek istediğini mahkemeye bildirmiştir.[223] Bu noktada dikkat edilmesi gereken en önemli husus şudur İslam dinini kabul etmiş olan bir kimsenin dinden tekrar dönmesi yani irtidat kesinlikle haramdır. İrtidad[224] eden bir Müslümanın cezası sabit olarak ölümdür.

İslam dinin kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'de pek çok ayette açıkça belirtilmektedir: "… *Onlar, güçleri yeterse, sizi dinden döndürmek için sizinle savaşmaktan hiçbir zaman geri durmazlar. Sizden de her kim, dinden döner ve kâfir olarak can verirse artık onların bütün amelleri, dünyada ve ahirette boşa gitmiştir. İşte onlar, cehennemliklerdir. Onlar orada ebedi olarak kalacaktır."*[225] İslam hukukunda açıkça en büyük günahlardan biri sayılan ve sonsuza kadar cehennemle cezalandırılan irtidat Osmanlı genelinde yasak ve örneği çok nadir bir uygulama olarak görülse de Girit'te bahsettiğimiz üzere örneklerine rastlamak mümkündür.

Mahkeme kayıtlarından gördüğümüz diğer bir örnekte şöyledir; 30 senedir Müslüman olan Mehmed Efendi, oğlu Frakei'nin, senelerdir İslam dinine geçmediğini belirterek mahkeme yoluyla onu İslam'a davet etmiş böylece hem Frankie hem de çocukları Müslüman olmuştur. Velisinin etkisiyle Müslüman olan çocukların reşit olduktan sonra bu durumu kabul etmeyip mahkemeye dava açtığı bilinmektedir.[226] Frakie'nin aslında babasının Müslüman olmasından dolayı doğar doğmaz İslam ile

[223] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.125.
[224] İslam dininden dönmek yerinde kullanılır bir tabirdir. Hangi dine dönerse dönsün, isterse dinsiz olsun, dönen erkek ise "mürted" kadın ise "mürtedde" denir." **Bkz.** Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II,** MEB Yayınları, İstanbul, 1993, s.82
[225] Yazır, s.35.
[226] Nuri Adıyeke, "Multi-Dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete", **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840**", (Ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, s.205.

müşerref kılınması gerekirken bunun gerçekleşmemesi ve yıllar sonra babasının şikâyeti üzerine bu durumun düzeltilmesi gerçekten önemlidir.

İlk örnekte çocuk yaşta Müslüman yapılmış olan Yorgi'nin şikâyeti üzerine eski dinine dönebilmesi, ikinci örnekte baba dinine dayalı olarak Müslüman olması gereken Frankie'nin otuzlu yaşlarına gelmesine rağmen Müslüman olmadığının bildirilmesi üzerine İslam'a dönmesi aslında Girit'te Osmanlı geneline nazaran daha iç içe bir yapı olduğunun ve dini kuralların diğer bölgeler kadar katı uygulanmadığının göstergesidir.

Bu durumu izah etmeye çabalarsak şöyle bir çıkarımda bulunmak yerinde olacaktır. Ada genelinde yaşanan gerek toplu gerekse doğrudan ihtidaların sayısı imparatorluğa kıyasla çok daha yoğundur. Bu sebeple ihtida etmiş ya da ailesi hasebiyle ihtida ettirilmiş olan kimselerin daha sonra irtidat isteğinde bulunması, yasak olmasına rağmen, doğaldır. İmparatorlukta Müslümanlıktan dönmek ölüm ile cezalandırılan bir suç olarak görülür iken, Girit'te tıpkı Yorgi gibi taleplerini sunarak eski dinlerine döndükleri bilinen kimseler mevcuttur.

İlgi çekici bir başka örnek de Resmo'da yaşayan Sofya hakkındadır, çevresindeki Müslümanlar tarafından İslam'ı kabul etmesine rağmen Hristiyan ibadetlerini devam ediyor şeklinde şikâyet edilmesidir. Burada Skendi'nin Kıbrıs'ta olduğu gibi Girit'te de kripto-Hristiyanların var olduğunu tezine değinmek yerinde olacaktır. Ancak Girit'te, Kıbrıs'ın aksine gayrimüslimlere kötü lakaplar takılmadığının bunun sebebinin ise ihtida edenlerin yarısının zaten gizli Hristiyanlar olduğunu ekler.[227]

Sofya'nın yaşadığı köydeki insanlara ve kendisine sorulduğunda Müslümanlığı hiç kabul etmediği belirtilmiştir.[228] Görüldüğü üzere dine dayalı olarak kategorilere ayrılan toplumlarda kişinin inanç tercihleri sadece kedisini ya da yaşadığı toplumu değil devleti bile ilgilendirmektedir. Çünkü işleyen sistem "millet sistemi" tamamen bunun üzerine kurulmuştur. Bu konuda gerçekten kayda değer bir başka örnek daha verilebilir:

[227] Skendi, s.232.
[228] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.126.

"*Resmo muhafazasında olan izzetlü İbrahim Paşa: Nefs-i Resmo varoşı Sakinelerinden Marusa nam zımmiyenün bir kızı fevt oldukda kefere arasına defn eyledüklerinden sonra Müslüman olduğı bâhir olmuş iken tekrar Müslüman mezarlarına defn olınmuş. Hâliya mezbûr zımmiyeyi senin kızın Müslüman iken niçün kefere arasına defn eyledün deyü zımmiyye ve getürenleri rencide eylemesin, mucib-i buyurıldı ile âmil olasız*"[229]

Skendi'de Girit'te yaşayan gizli Hristiyanların gündelik yaşamda Müslüman ibadet ve geleneklerini uyguladıklarını; çocuklarına İslam'a uygun isimler verdiklerini ve Allah'a ibadet ettiklerini ancak kalplerinde hep Meryem ananın olduğunu, evlerinde gizlice ona dua edip yardım isteklerini söyler.[230]

Sadece gündelik hayatta değil ahiret bazında da bir kişinin hangi dine mensup olunduğu insanların alakasını cezbetmiştir. Resmo'da yaşayan bir gayrimüslimin kızı öldüğünde Hristiyan mezarlığına gömülmüş ancak halk onun Hristiyan değil Müslüman olduğunu söyleyerek şikâyette bulunmuş bunun üzerine kızın cesedi çıkarılarak Müslüman mezarlığına gömülmüştür.[231] Bu olay aslında bireylerin hangi dine mensup olduğunu sadece kendisinin değil tüm toplumun sorumluluğunu ve merak cezbettiğinin bir resmidir.

Sonuç olarak yoğun şekilde ihtidaların yaşanması adada bazı karışıklıklara ve entegre sorunlarına sebep olabiliyordu. Örneğin adadaki nev-müslim kimselerin tam olarak Kuran'a göre hareket etmedikleri, haram sayılan şeyleri yaptıkları da bilinmektir.[232]

Green, toplumun bu durumunu uzun süren savaş yıllarının halk üzerinde yarattığı bir etki olarak görür. 1658 tarihli Resmo kadısına gönderilen bir yazıda "kripto-Hristiyanların" var olduğunu bunların İslam'a geçmiş olduğu halde hala

[229] Oğuz, 429.
[230] Skendi, ss.232-233.
[231] Adıyeke, Multi-Dimensional Complications, s.206.
[232] Nuri Adıyeke, "Fethinden Sonra Girit'te Toplumsal Dönüşüm", **Adalarda Türk-İslam Kültürü**, (Ed. İsmail Güleç ve Oğuz Karakartal), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 2018, s.367.

sünnetsiz olduklarını vurgular ve derhal sünnet ettirilmeleri emredilir.[233] Yine Adıyeke'de sünnet olmayan Müslümanlar hakkında Kandiye, Hanya ve Resmo yöneticilerine 1745 senesinde yollanan bir emirnameden bahsetmektedir.[234] Millet sistemi sünnet kadar özel bir alanı bile toplumun denetlediği bir mekanizma haline getirmiştir.

Tüm bunlar şer'i yönetimin ağır bastığı Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yaşanan çok özel durumlardır ve örneklerine belki hiç belki de çok nadir rastlanabilen Girit'e has esnekliklerdir. İhtidalar özelinde bu esnekliklerin en önemli tezahürlerinden birisi olarak da tabi ki toplu ihtidalar gösterilebilir. Birisi 1656 diğeri 1666[235] olmak üzere ada sınırları içerisindeki iki köyün tüm nüfusunun birden İslam dinine geçtiğini gösteren belgeler mevcuttur.

Şunun da altını çizmek gerekir ki bazı milliyetçi yazarlar İslamiyet'i seçen Giritlilerin Ortodoks Hristiyanlar değil Venedik tarafından adaya yerleştirilmiş kişiler olduğunu savunmaktadır.[236] Fakat bu görüş pek akla yatkın değildir şöyle ki fetih sonrası adada yaşamaya devam eden nüfusun etnik kimlikleri hakkında net bir saptama yapmak mümkün değildir.

Yukarıda bahsettiğimiz doğrudan ve toplu ihtidaların yanı sıra Girit adasının Müslüman nüfusunun oluşumunda dolaylı olarak Yeniçerilik kurumu ve karışık evliliklerde büyük öneme sahiptir. Daha önce de tekrar ettiğimiz üzere adanın Müslüman nüfusu herhangi bir sürgünle değil, ada içerisinde yaşayan halkın İslam dinine geçişi ile tesis edilmiştir.

[233] Green, s. 95.
[234] Adıyeke, Girit'te Toplumsal Dönüşüm, s.367.
[235] Adıyeke, Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri, s.566.
[236] Adıyeke ve Adıyeke, Nationalist Historical Approaches, s.43.

3.1.2.1. Müslüman Nüfusu Oluşturan Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler

Bilindiği üzere imparatorluğun köklü kurumlarından olan yeniçerilik, asker temini için devşirme sisteminden yararlanılarak Hristiyan ailelerin çocuklarından sağlamakta idi. Fakat Girit'te askeri grubun bir ayağını kapı kulları oluştururken diğerini yerli yeniçeriler meydana getiriyordu.

Osmanlı Yahudi ve Hristiyanların Kandiye şehrinin içerisinde yaşamalarına izin vermekteydi. Herhangi bir zorlama yapılmamasına rağmen zaman içerisinde Kandiye Müslüman nüfusunun hızla yükseldiği bir şehir haline gelmiştir. Bu durum Türk göçmenlerin başkente ya da ülkenin diğer yerlerine göç etmeleriyle değil, yerli nüfusun İslam'ı tercih etmesiyle oluşmuştur. Osmanlı'nın imparatorluğun herhangi bir yerindeki Müslümanları Kandiye'ye yerleştirdiğine dair herhangi bir kanıt yoktur. Şehre yerleşenler bireysel olarak Müslüman kişiler olsa da genel olarak kökenleri yerli halka dayanıyordu.[237]

Tarihçi Detorakis tarafından gönüllü olarak Müslüman olmuş yerli yeniçeriler halk arasında "korkunç Türk Giritliler"[238] olarak adlandırılmıştı. Bu grubu Evgeni Radushev ise "köylü" yeniçeriler olarak tanımlamış ve Balkanlarda da böyle bir oluşumun varlığından bahsetmiştir. Bir zorlama olmadan tıpkı Girit'te olduğu gibi Bosna'da da toplu ihtidalar yaşanmış ve Müslüman nüfus oluşmuştur. Bu durum "Bosna istisnası" olarak adlandırılmıştır. Burada yaşayan yerli halk İslam dinini benimseyip, sünnet olduktan sonra orduya alınmış[239] ve Girit'tekine benzer bir kurum olan köylü yeniçeriler zümresi oluşmuştur.

Girit'te yerli yeniçerilik kurumunun 1670'te oluşturulup, yeniçeriliğin kaldırılmasına kadar giden sürece değin devam ettiği sanılmaktadır. Bu kişilerden henüz fetih sırasında dahi Müslüman olup orduya katılanlar mevcuttur ancak yerli yeniçerilik kurumuna katılma şartları ve sürecinin nasıl gerçekleştiği bilgimiz

[237] Greene, s.88.
[238] Theocharis Detorakis, **History of Crete**, s. 276'dan aktaran Adıyeke ve Adıyeke, Nationalist Historical Approaches, s.42.
[239] Evgeni Radushev, "Peasant Janissaries", **Journal of Social History**, Cilt:42, Sayı:2, Kış 2008, ss.450-451.

dâhilinde değildir. Çeşitli görevleri bulunan bu kişilerin esas görevi kalelerin korunmasını sağlamaktır.[240]

Yerli halkın neden İslam dinini tercih ederek daha sonra yerli yeniçerilere katıldığı konusunda kabul edilmesi gereken husus ise yeniçerilerin ordu ile ilişki-bağlantı içerisinde olması sıradan halk için çekici olması ve söz sahibi bir sınıfa dahil olmanın getireceği avantajlardan kaynaklanıyor olabileceğidir.

Henüz fetih sırasında bile yerli halkın Osmanlı ordusuna yardım ettiğinden söz etmiştik. Hatta Tournefort seyahatnamesinde bu durumu eğer dönmeler savaşta Osmanlı ordusunun yanında yer almasıydı Hanya kolayca geri alınırdı,[241] şeklinde ifade eder. Tournefort'un burada dönmeler olarak kastettiği zümre çok yüksek olasılıkla yeniçerilerdir. Kayıtlara da yansıdığı üzere zımmilerden Osmanlı ordusunun yanında olanlar ve yararlılık göstererek savaşın kazanılmasında katkı sağlayanlar ödüllendirilmiştir:

> "*Nişân-ı şerif-i âlî-şân hükmi oldur ki: Hanya sakinlerinden işbu râfi'-i tevki'-i refi'-i hâkânî Lorenco Patelaro nâm zimmî ordu-yı hümayunuma arzıhal idüp avn-1 hudâ-yi müste'ân birle Hanya kal'asinun feth ve teshiri müyesser oldukda zımmi-i mezbûr cümleden mukaddem tâbi' ve cizye kabül eyledüğünden mâ'adã sâ'ir re'âyâ ve berâyânun teba'iyyet ve inkıyâdında ve toplarun Kandiye kal'ası üzerine nakl itdürülmesinde külli hizmetde bulınmağla bu maküle hizmetde bulinan zımmilerün haklarında mezid-i inâyet-i husrevânîde cizyeden mâ'adâ avânz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyye ve şâkkadan hizmeti mukabelesinde mu'âf ve müsellem olmak bâbında inâyet ricâ etmeğin bu nişân-ı hümâyun-i izzet-makrûni virdüm ve buyurdum ki mezkûr zımmi vech-i meşrûh üzere uğur-ı din-i mübîn-i zafer-karînümde vücûde gelen hizmeti mukabelesinde cizyeden må'adâ avârız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyyeden ve şâkkadan mu'âf ve müsellem olup zımmi-i mezbûr ba'de'l-yevm tekâlif-i mezbüre ile ümenå ve ummâl*

[240] Nuri Adıyeke, "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler-Gönüllüyan Zümresi", **XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006)**, Cilt:4, Kısım:3, Türk Tarih Kurumu, 2010, ss.1612-1613.
[241] Tournefort, s.58.

ve mübâşirîn-i emvâlden avârız ve tahrir olan minvâl-i meşrûh üzere vâkı olan tekâlif-i şâkka ile kimesneye rencîde ve remîde etmeyeler ve itdürmeyeler şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timând kilalar. Tahrîren fi evâili şehri Muharremi'l-harâm li seneti ihdâ ve sittîne ve elf.*" [242]

Savaş esnasında topların taşınmasında fayda sağlamış olan zımmilerin cizye başta olmak üzere diğer divani vergilerden muaf tutulmasına hüküm verilmiştir. Bunlar gönüllü olarak Osmanlı ordusuna yazılan ve Müslümanlaşma sürecinde önemli rol oynamış kişilerdir. Sonradan İslam dinini seçmiş olan bu kişiler hakkında mevcut veriler ışığında çoğunun da askerlik mesleğine tâbi olduğu söylenebilir. Bu durum bize şehirdeki Müslüman nüfusun oluşumdaki kaynağı açıklamaktadır.[243]

Tournefort adada yaşayan çoğu Türk'ün dönme olduğunu bunların ruhlarını cizyeden muaf tutmak için bu yolu seçtiklerini ve gerçek Türkler kadar namuslu olmadıklarını dile getirir.[244] Yeniçeri sınıfına girerek Müslüman olmayı seçen kimseler gündelik yaşamlarında ve ödedikleri vergiler bakımından da rahatladıkları yadsınamaz bir gerçektir. Gerçekten de cizye gibi yalnızca gayrimüslim tebaanın ödediği vergilerin din değiştirmelerinde etkili olmasının yanı sıra, yerli halktan bir kişinin yeniçeri olması adeta sınıf atlaması halkında bu zümreye katılmadaki isteğini arttırmıştır.[245]

Erken dönemlerde cizye, haraç, ispençe gibi gayrimüslimlere özel vergiler ihtida eden Müslümanlardan da alınmışsa da edilen şikâyetler doğrultusunda yönetim tarafından bu kişilerin gayrimüslim vergilerine tabii olmadıkları bildirilmiştir.[246]

Bazı durumlarda halk ile yerli yeniçeriler arasında problemlerin yaşandığı bilinmektedir. Özellikle Resmo'daki yeniçeri ağasının halktan haksız yere fazladan para topladığına dair şikâyetler mevcuttur. Yine Resmo'da halkın gönüllü zümresi için beygir masraflarını ödediği ve hayvanının teminini sağladığı ancak halktan daha fazlasının talep edilmesi üzerine yazılan şikâyetlere de sicillerde rastlanmaktadır.[247]

[242] Oğuz, ss.500-501.
[243] Greene, s.89.
[244] Tournefort, s.89.
[245] Radushev, ss.448-449.
[246] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.127.
[247] Adıyeke, Yerli Yeniçeriler, s.1616-1617.

Greene'in bahsettiği üzere 1671 tarihli fermanda yeniçerilerin Kandiye'de yaşamaları teşvik edilmektedir. Fermanda belirtilene göre yerli yeniçeriler veya yerel olarak işe alınan yerli yeniçeriler eğer isterlerse sahibi olmayan evlerden birini seçip bir ödeme yapmadan orada yaşama hakkında sahiptirler.[248]

Bahsettiğimiz üzere bazen birtakım sorunlara yol açmış olsa bile yerli yeniçeriler ihtida sürecinin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Girit'te de özellikle köylerde artan gönüllü-köylü yeniçeriler İslamiyet'e geçiş sürecini hızlandırmışlardır.

3.1.2.2 Karışık Evlilikler

Evlilik, hukuki ehliyete sahip iki kişinin şahitler huzurunda nikah akdini gerçekleştirmesidir. Toplumun en küçük temel taşı sayılabilecek olan bu kurum, Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük önem arz etmekte, pek çok vergi aile kurumu baz alınarak şekillenmektedir.

Anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile modeli Osmanlı için bir çift öküz ile sürülebilecek araziyi işleyen, işletmedir.[249] Sanılanın aksine Osmanlı İmparatorluğunda çok eşlilik yaygın bir durum değildir sebebi ise ekonomik yükü beraberinde getirmesidir. Vergiler karşısında zaten zorluk çekmekte olan sıradan halkın ise bunu karşılayacak durumu yoktur bu yüzden toplum bahsettiğimiz üzere çekirdek aile modeline göre şekillenmektedir.

Bu durumu Alman papaz Schweigger şu sözlerle ifade eder; "*Türkler dünyaya, karıları onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişlerdir...*"[250]

Girit özelinde de aynı durum geçerlidir. Girit'teki 1655-57, 1732 ve 1745 yılına ait terekeleri inceleyen Demirbaş'ın ele aldığı yıllardaki eş sayısı 1'i geçmemektedir.

[248] Greene, s.87.
[249] Ortaylı, Aile, s.19.
[250] Salomon Schweigger, Ein Newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Cons tantinopel und Jerusalem, R. Neck, Akad. Druck und Verlag, Graz 1964, s. 201-210'dan aktaran Ortaylı, Aile, s. 94.

Bunun yanı sıra ailelerin sahip olduğu çocuk sayıları ise en fazla 6 olarak kaydedilmiştir. [251] İmparatorluk geneli ve Girit özeli için çekirdek aile ve tek eşliliğin yaygın bir durum olduğunu söylemekle birlikte karışık evliliklerin hiç de alışılagelmiş bir durum olmadığını belirtmeliyiz.[252]

Osmanlı tarafından adada herhangi bir sınırlama ya da karşıt görüşe maruz kalmadan gerçekleştirilen karışık evliliklerin sayısı Girit adası için oldukça çok olmasına rağmen bu durum Venedik için tam tersi olmuştur, adaya sonradan gelen aristokratlar yerli Rum kadınları ile evlenmiş ve asimile olmuşlardır buna karşın Venedik yönetimi bu evlilikleri yasaklamıştır.[253] Hatta cemaat içinden olmayan evliliklerin ender rastlanan ve tasvip edilmeyen durumlar olduğu belirtmek gerekir.[254]

Karışık evliliklere Osmanlı İmparatorluğunun kurulduğu ilk dönemlerde ve bazı adalar dışında rastlanması pek mümkün değildir. Yahudi cemaatinin katı kuralları çerçevesinde kendi dinleri haricinde evlilik yapılması mümkün değildir.

Yine Hristiyanlık ve Müslümanlık için de bu durum pek hoş karşılanmasa da Yahudiler kadar sıkı kurallar yoktur. Bu evlilik biçimi istisnai bir durumdur, imparatorluk genelinde yaygın olan ise her cemaatin kendi içerisinde evlenmesidir.

Girit'in fethinden sonra anormal bir dönem yaşandığı ve çok sayıda Ortodoks ile Müslümanın evlendiği bilinmektedir. Girit nikah kayıtlarında iki tarafın da gayrimüslim olduğu enhikalar mevcuttur.[255] Kadının Müslüman erkeğin gayrimüslim olduğu evlilik biçimi İslam dinince yasak olduğundan dolayı olağanüstü bir dönem de olsa Girit'te de görülmemektedir. Fakat pek çok gayrimüslimin kadının Müslüman erkeklerle evlendiği kayıtlara yansımıştır.[256]

[251] Mehmet Ali Demirbaş, "Tereke Kayıtları İzinde Girit'te Eşya ve İnsan", **Geçmişten Günümüze Girit Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Ankara, 2017, s.316.
[252] Ortaylı, Aile, s.23, 39..
[253] Nuri Adıyeke, Girit'te Venedik İdaresinin Dönüşümü, s.4-5.
[254] Ortaylı, Aile, s.36.
[255] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.105.
[256] Oğuz, s.51.

Tablo 1: Karışık Evlilikler

Tarih Aralığı	Toplam Evlilik Sayısı	Karışık Evlilik Sayısı
1656-1657	87	49
1670-1673	139	15
1674	94	26
1691-1694	73	5
1712-1714	97	11
1729-1730	35	3
1736-1737	16	4
1745-1746	152	14
1720-1753	405	37
1761-1763	81	2
1769-1770	45	3
1799-1801	62	4
1816-1821	233	5

Kaynak: Nuri Adıyeke, "Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler", s.5.

Görüldüğü üzere özellikle fethi takip eden yıllarda ada da çok sayıda karışık evlilik yapılmıştır bu durum beraberinde ihtidaları getirmiş ve Müslüman nüfusun oluşumuna katkı sağlamıştır.

Girit'teki kadı mahkemesi kayıtlarında karışık evliliklerle ilgili pek çok örnek mevcuttur. Sadece Ortodoks-Rumların değil Ermenilerinde kadı mahkemesine gelerek nikah seremonisini gerçekleştirdiği bilinmektedir.[257] Kişinin dini inancı her ne olursa olsun evlilik için kadı mahkemesine başvurduğunda, her iki taraf gayrimüslimde olsa, İslami usullere göre tören gerçekleştirilir:

"Hazır-ı be-nefsiha.

El-zevcü'n-nakih Mustafa bin Abdullah. El-zevcetü'l-menkuhata el-bakiretü'l-baliğatü'n-nasraniyye Çatina (?) binti Nikola.

[257] Nuri Adıyeke, "Kadı Mahkemelerinde Yapılan Hristiyan Evlilikleri ve Girit Örneği", **Fethinden Kaybına Girit**, (Ed. Ömer Kul), Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006, s.89.

Hazır-ı vekiha Ali bin Hüseyin sebt-i anha be-şahadet-i Hüseyin beşe bin Mustafa ve diğer Hüseyin bin Abdullah. Mihr-i müeccel 6000 yalnız altı bin akçedir...''[258]

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki nikah işleminin gerçekleşmesi için başvurulan kurum kadı efendinin huzuruysa tüm prosedür İslami şartlara göre uygulanır.

Karışık evliliklerin çok büyük kısmında erkeğin tanımının yanında "nev-müslim ya da beşe" ibaresinin sık geçtiği bilinmektedir. Nev-müslim ibaresinden de anlaşıldığı kadarıyla erkek yeni Müslüman olmuştur. Beşe ifadesi ise gayrimüslim kadınlarla evlenenlerin çok sık olarak yerli yeniçerilerden olduğunu gösterir. Evlilik prosedürü tamamen kadı huzurunda ve İslam geleneğince yapılıyordu.[259] Bu durum karışık evlilikten ziyade iki tarafında gayrimüslim olduğu ancak kadı mahkemesinde evlenmeyi talep ettiği durumlarda da geçerliydi.

Gayrimüslimler nikâh işlemleri için kadıya başvurduklarında süreç İslam hukukuna göre işliyordu yani Müslümanlarla aynı yöntemler uygulandığından bahsettik, örneğin "mehr" uygulaması Ortodoks nikâh kayıtlarında da görülebilir yani mehri muaccel ve mehr-i müeccel'in de zımmiler tarafından da ödenmek zorundadır.[260]

Girit'te evlenen iki Hristiyan'ın da nikah törenlerinde de tıpkı Müslümanlar gibi şahitler oluyordu ve bu şahitler Müslüman ya da Hristiyan olabiliyordu. Alışılmışın dışında bir örnek olarak Adıyeke iki gayrimüslimin nikah şahitlerinin imam olduğu bir örneği belirtmektedir.[261] Girit'te Müslüman bir kişinin şahidi de gayrimüslim olabiliyor idi. Böyle durumlarda gayrimüslim kişi yemin ederken de zımmiler kendi dinlerine göre, Hz. İsa'nın adını anarak İncil üzerine yemin edebilmektedirler.[262]

Önceki bölümlerde gayrimüslimlerin kadı mahkemesini neden tercih ettikleri konusunda detaylıca durmuştuk kendimizi tekrar etmemek adına bu konuda sadece

[258] Adıyeke, Cemaatler Arası Evlilikler, s.21.
[259] Adıyeke, Cemaatler Arası Evlilikler, s.19.
[260] Ortaylı, Aile, s.91.
[261] Nuri Adıyeke, "Girit'te İslam Hukuku Çerçevesinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri", **Kebikeç**, Sayı 19, 2005, s.69.
[262] Kemal Çiçek, Rumlar ve Türkler, s.338.

Girit'teki gayrimüslimlerin kadı huzurunda yapılan evliliklerine örnekler vermek istiyoruz.

Green'in sicillerden aktardığı bir kayıt şu şekildedir; Ayşe Hristiyan olan annesiyle birlikte yaşamaktadır, muhtemelen amcası olan Ahmet b. Ali, Ayşe'nin yeğeni olduğunu ve vefat etmiş olan kardeşi Mehmet'in kızı olduğunu iddia etmiş bir Hristiyan gibi yaşadığını ancak bir Müslüman olduğunu söyleyerek onu dinden dönmekle suçlamıştır. Ayşe babasının bir Hristiyan olduğunu söylese de üç kişi babasının aslında bir Müslüman olduğuna dair tanıklık etmiştir.[263] Bu olaydan bazı çıkarımlar yapılabilir; Ayşe'nin Müslüman olan babası öldüğünde Ayşe Hristiyanlığa geri dönebileceğini ummuştur. Davanın devamı ile ilgili bir kayıt olmasa da Ayşe'nin isteği mümkün görünmemektedir çünkü İslam dinine göre Müslüman olan bir kimsenin tekrar gayrimüslim olmasına imkân yoktur bu durum irtidad olarak adlandırılır ve cezası ölümdür. Bu örnek karışık bir evliliği resmetmesi açısından bizim için önem arz etmektedir.

Yine evlilik gibi boşanma hususunda da adada kadı mahkemesini tercih eden gayrimüslimler çoktur. İmparatorluğun genelinde ve Girit özelinde tüm dinlerde boşanma pek tasvip edilmemektedir ancak bu görülmediği anlamına da gelmez. Hatta sırf boşanmak için ihtida etmiş olabilecek kişiler mevcuttur.

Şöyle ki *"bazı ahvalde zevc din değiştirir, yani ihtida ederse (hidayete erip Müslüman olursa), zevcesi Hristiyan kalabilir, ama zevce ihtida ederse Hristiyan bir kocayla yaşaması mümkün değildir ya boşanır ya da zevci ihtida eder."*[264] İşte tam olarak böyle bir örneğin Girit'te gerçekleştiği bilinmektedir; Ayşe ile Mikail'in evliliğinde böyle bir durum yaşanmış olma ihtimali yüksektir. İslam dinini seçen Ayşe eşi ihtida etmeyi kabul etmeyince ondan boşanmış ve kendisi gibi mühtedi olan Ali ile evlenmiştir.[265]

Adada yaşanan ihtidalar ve karışık evlilikler sonucunda etnik yapının da karışık bir hal almış olması beklenen bir durumdur. Sicillerde bir kişinin bir kardeşinin Hristiyan diğerinin Müslüman, amcasının biri Müslüman diğerinin Hristiyan olduğu

[263] Greene, s.94.
[264] Ortaylı, Aile, s.121.
[265] Greene, s.94.

örnekler çoktur.[266] Bu durum imparatorluğun diğer coğrafyaları için istisnai bir durum olsa da Girit için alışılagelmiş bir durum olmuştur. Bu durum millet sistemi ile temin edilmek istenilen kapalı cemaat yapısına tasallut etmektedir.

Karışık evlilikler, yerli yeniçeriler ve ihtidalar sonucunda Girit'teki Müslüman halkın çoğunluğunu adada yaşamakta olan Rumlar oluşturmuştur ve dil, kültür, yaşam tarzı olarak da yoğun şekilde Rumların izlerini görmek mümkündür. Bu karışık yaşam sonucunda ada halkı adeta "*çift gölgeli insanlar*"[267] haline gelmiş ancak Müslüman nüfusu önemli ölçüde artmıştır.

3.2. Adada Dil ve Kültürel Birliktelik

Girit'in her zaman diğer Osmanlı vilayetlerinden farklı bir konuma sahiptir. Gerek gündelik yaşamda gerek hukuk ve ekonomi alanında gerekse de cemaatlerin dini yaşamlarının düzenlenmesinde her zaman daha esnek kurallar ve kolektif bir toplum yapısı olduğu gözlemlenebilmektedir.

İmparatorluğun diğer coğrafyalarında millet sistemi ile kompartımanlara ayrılmış olan toplum, cemaat içi ilişkilerde daha sıkı davranışlar sergilerken cemaatler arası iletişim belirli alanlar dışında sınırlıdır.[268] Bu durum Girit'te aksi yönde gelişmiştir, toplum sadece çarşı ya da pazar gibi ortak alanların dışında mahalle gibi daha sınırlı-kapalı ortamlarda bile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur.

Toplumun bu şekilde iç içe bir yaşam sürmesi Osmanlı yönetimi tarafından planlı olarak gerçekleştirilmiş bir durum değildir. Bilakis klasik millet sistemi uygulaması Girit'te hayata geçirilememiş keskin sınırları olan bir toplum yaratılamamıştır. Mamafih, İmparatorluk yönetimi tarafından Girit'in bu "ayrıcalıklı" statüsü ancak 19. yüzyıla gelindiğinde resmen fark edilmiştir.[269]

---

[266] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.130-131.
[267] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.13.
[268] Ortaylı, Aile, s.26.
[269] Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Osmanlı Sistemi İçerisinde Girit Adasının Genel Çerçeveden Farkları, Bu Farklılıkların Gerekçeleri ve Algılanış Biçimleri", **Yeni Türkiye Dergisi (Rumeli ve Balkanlar Özel Sayı I)**, Sayı 21, Mart-Haziran 2015, s.1297.

1878 yılında adadaki Rum nüfusunun, milliyetçilik akımını fırsat bilerek ayaklanması sonucu Girit "Eyalet-i Mümtaze" olarak tanımlanmış sosyal, ekonomik, siyasi pek çok ayrıcalığa artık resmi olarak sahip olmuştur.[270] Ancak bu sürece gelene kadar da ada halkı diğer Osmanlı topraklarından ayrıcalıklı bir yaşam sürüyordu; özel mülkiyet, karışık evlilikler, hiyerarşik kadılık, toprak sistemi vs. daha pek çok imtiyazlı alan bulmak mümkündü.

Diğer vilayet-i Osmaniye'den farklı olan durum ise adadaki cemaatlerin adeta bir arada yaşamasıydı. Özellikle, daha önce de bahsettiğimiz gibi, mahallelerde açıkça bir birliktelik hakimdi. Girit'te katı sınırlara ve milletlere göre ayrılmış mahallelerden ziyade özellikle Müslüman ve Rumların komşu olarak yaşadığı görülmektedir.[271]

Adada yaşanan ihtidalar ve karışık evlilikler sonucunda Giritli Müslümanların yani İslam dinini tercih etmiş olan yerli nüfusunun ciddi oranda arttığı bilgisine sahibiz. Bu tebaa ile Müslüman olan Türkler arasında konuşulan dil ise Rumcadır.[272] Kabacaoğlu, bu durumu tanımlamak için adada yaşayan Müslümanlardan "*Rum dilli Müslümanlar*"[273] olarak bahsetmektedir. Gerçekten bu çok doğru bir yakıştırmadır çünkü bu insanlar herhangi bir zorlama olmadan İslam'ı benimsemiş olsalar da hem adadaki Rum nüfusunun üstünlüğü hem de dillerini terk etmeyişleri sayesinde daha önce rastlanılmayan bir durum meydana gelmiş, bir Osmanlı toprağında din fark etmeksizin dil ortak payda olmuştur.

Ada Türk hakimiyeti altında olmasına rağmen gündelik hayatta konuşulan dilin Rumca olması gerçekten de adanın yekta bir örnek olduğunun kanıtıdır. Öte yandan adada kullanılan dilin Türkçe değil Rumca olması ilerleyen süreçte Yunan isyanının daha kolay işlenmesinde de rol oynadığı da[274] aşikâr bir durumdur.

Mühtedi kesimin, İslami ibadetleri Arapça yapmalarının yanında mevlitleri Rumca yaptığı da bilinmektedir.[275] Böyle bir durum İstanbul'da ya da Anadolu'da meydana gelse ne olurdu diye bir spekülasyon yapacak olursak; Müslümanlar

[270] Adıyeke ve Adıyeke, Girit Adasının Farkları, s.1294.
[271] Adıyeke ve Adıyeke Osmanlı Egemenliğinde Girit, s.15.
[272] Adıyeke ve Adıyeke Osmanlı Egemenliğinde Girit, s.16.
[273] Özgün Kabacaoğlu, "Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi", **OTAM**, sayı:52, Güz, 2022, s.255.
[274] Adıyeke, Kıbrıs ve Girit'in Karşılaştırılması, s.266.
[275] Adıyeke, Girit'te Toplumsal Dönüşüm, s.366.

tarafından şikayetlere konu olmakla kalmayıp, muaraza çıkma ihtimalide oldukça yüksektir. Ancak bildiğimiz kadarıyla Girit'te böyle bir durum yaşanamamış mühtediler ibadetlerini istedikleri şekilde yerine getirebilmişlerdir.

İbadetlerin yanı sıra edebiyatta toplum hayatının önemli ölçüde yansımasıdır. Faklı coğrafyalarda da kaleme alınan Aljamiado edebiyatının örneklerine Girit'te de rastlanır. Girit'te yaşayan Müslümanların da gündelik yaşamda Rumca konuştuğunu belirtmiştik fakat burada değinilmesi gereken diğer husus yazılı metinlerdir. Müslümanların bir metin kaleme alırken Arap alfabesini kullandıkları fakat Girit lehçesi ile yazdıklarına değinen Fournarakis bu yazım türünü aljamiado ile ilişkilendirir.[276]

İspanyol telaffuzuyla Acemi kelimesini içinde barındıran Aljamiado yine hacimli şekilde İspanya'da meydana gelmiştir. İspanya'daki Müslümanlar aralarında İspanyolca konuşur ve eserlerini bu dilde yazarlardı. Bu sebepten dolayı eserlerine Arap olmayan anlamında aljamiado adını vermişlerdir.[277] İlk olarak İspanya'daki Müslümanlar tarafından oluşturulan aljamiado edebiyatının yaratıcıları Balkan halklarıdır, en eski eser 1580 yılında verilmiştir. Bosna ve Arnavutluk'ta aljamiado edebiyatının gelişimi İslam'ın yayılmasına paralel olarak gerçekleşmiştir. Sosyal ve dini konuları konu alan bu eserler Rumlar tarafından da kaleme alınmıştır.[278]

Girit'in kendine has bir edebiyatı vardır, Rumca ve Türkçe yazılan şiirlerin yanında aynı anda iki dili de eserlerinde kullanan şairler vardır. En önemli Giritli edebiyatçıların başında 18. yüzyılda hayatını sürdürmüş olan Hanyevi Nuri Efendi gelir. Hanyevi'nin Girit halkının hepsini kapsayıcı bu görüşünü şu dizeler de desteklemektedir:

"*Ya Rab Girid'e ba-husus Hanya'ya verme hiç keder*

---

[276] Anna Kouvaraki, **Historical and Cultural Dimensions of The Muslim Cretans in Turkey**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, 2014, s.21.

[277] Yorgos Dedes, "Yanyalı Türklerin Stihoplakia'ları ve Giritli Türklerin Mandinadesleri Yunanca Aljamiado Literatür", 26 Mart 2014, https://www.blod.gr/lectures/yanyal%C4%B1-tuerklerin-stihoplakia-lar%C4%B1-ve-giritli-tuerklerin-mandinades-leri-yunanca-aljamiado-literatuer/?fbclid=IwAR3eI3OqGcFmCSBDget23nSHtc0Cw-yy78GLLdMI_Z73Mird-MP0CnUT6P0, (05.08.2022).

[278] Machiel Kiel, "Aljamiado", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: Ek-1, 2020, ss.83-84.

Cümle ahalisi ola lütfunla her dem şad-kam"[279]

Aydın, makalesinde Hanyevi'nin dilinin oldukça yumuşak olduğunu gayrimüslimleri zedeleyecek herhangi bir ibare kullanmamaya özen gösterdiğini vurgular ve hatta İslam peygamberinin annesinin adı üzerine değil iki toplumunda kanıksadığı Meryem üzerine yemin edildiğini vurgular.[280] Bu tutum gerçekten çok önemlidir adada yaşayan halkın birbirine olan hoşgörüsünü ve iç içe yaşamı doğrular.

Hanyevi Nuri Efendi'nin en önemli eserlerinden olan *Tuhfe*'nin otuz üçüncü beytinde hem Müslüman hem de Rumların Rumca konuştuğuna değinilmektedir. Yine kırk ikinci beyitte Rumcanın kaba bir dil olduğunu şiir yazmanın zor olduğunu eğer vezin ile yazmayı becerebilirsen gayet yerinde olacağını söylemektedir.[281] Dedes'in bu çıkarımı da adada konuşulan ortak dili ve girift yapıyı doğrular. Osmanlı genelinde ve Girit özelinde de dil konusunda herhangi bir baskı yoktur ki gündelik yaşamda hem Müslüman hem de gayrimüslim halkın Rumca konuştuğundan zaten bahsetmiştik.

Bu konuda Birgivi'nin vasiyetnamesinin Rumcasını kaleme alan Şani isimli bir müellifin eserinin sonundaki şu ifadeleri dikkat çekicidir; "*Dünyevi kişilere sorulduğunda onların iddiasına göre herkesin Türkçe konuşması lazımdır diyenlere karşı Birgi öyle bir şey olmadığı eğer Kuranın dili kutsanacaksa, İncil'in de dili kutsanmalıdır çünkü onların dininin dili İncil dilidir*." Yine aynı müellif; "*Birilerine göre sultanın dilini konuşmamız gerektiğini söylemekte ama bizim peygamberimiz Türkçeyi seçmemiştir diyerek Rumcayı savunmaktadır*".[282]

Kültürel birliğin adadaki en önemli göstergelerinden bir tanesi de kullanılan ortak aile adlarıdır. Hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından kullanılan aile isimleri aslında toplumun ne kadar karışmış olduğunun açık bir ifadesidir.

[279] Nurî Osman Hanyavî, **Tezyîl**, 31a'dan aktaran Abdullah Aydın, "Divan Şairlerinin Girit'te Rumlara ve Rumcaya Yaklaşımları", **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt:7/4, 2012, s.871.
[280] Aydın, s.871.
[281] Dedes. Yanyalı Türklerin Stihoplakia'ları.
[282] Dedes. Yanyalı Türklerin Stihoplakia'ları.

Tablo 2 Aile İsimleri Örnekleri:

Müslüman Aile	**Gayrimüslim Aile**
Kuklakis Ali Mustafa	Kuklakis Yakovos
Luludakis Ahmet	Luludakis Yorgos
Mavrakis Ahmet İbrahim	Mavrakis İraklis
Benakis Rüstem	Benakis Yorgos
Orfanudakis Hasan	Orfanusakis Konstantin
Papadakis Hüseyin	Papadakis Dimitrios
Sarıdakis Ali Halim	Sarıdakis Antonios
Suvlakis Mehmet Bilal	Suvlakis Emanuel
Hacakis Ali Arif	Hacakis Mihalis

Kaynak: Nükhet Adıyeke, "Girit'te Müslüman ve Gayrimüslim Cemaatin Ortak Kimliği: Aile Adları", s.105.

Bir bireyin kimliği aidiyetinin en önemli göstergesidir bu bağlamda aile adlarında görülen bu benzerlik kayda değer bir konudur. Her şeyden önce bilinçli ya da bilinçsiz olsun aynı isimlerin seçilmesi zihniyet yapısındaki benzerliğin bir göstergesidir ki bu durumda iç içe yaşamanın bir yansıması olmaktan başka bir şey değildir. Tablo 2'de de görüldüğü üzere benzer soyadları dışında hem gayrimüslim hem de Müslümanların aile adlarının sonuna "-aki" eki gelmektedir.

Bu isimlendirmeler lakap değil aile adlandırmalarıdır. Ancak Müslüman ailelerin kullandığı lakaplardan yine -aki eki ile bitenler vardır; Uzunaki, Çıplakaki, İblisaki, Softadaki vb.[283] bu gibi lakaplar soyadlarından farklıdır ve birbiriyle karıştırılmaması gerekmektedir.

3.2.1 İdari ve Sosyal Bir Birim Olarak Mahalleler

Aynı ibadethanede ibadet edenlerin, mabetleri etrafında kurduğu yerleşim yerleri olarak tanımlanan mahalleler Osmanlı İmparatorluğunun genelinde ayrı ve kapalı yaşam sahaları idi. Girit'te de mahalleler ibadethaneler etrafında şekillenmekteydi hatta Hanya'da kiliselerin adları mahalle isimlerinde yaygın olarak

[283] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.137.

kullanılmaktaydı.[284] Ancak İmparatorluğun diğer yerlerindeki mahallelerinde mevcut olan kalın duvarlara Girit'te yaygın olarak rastlandığını söyleyemeyiz. Buradan bir çıkarım yapmak istersek ibadethane etrafında örgütlenen mahallelerin Girit'te de mevcut olduğu ve imparatorluğun diğer yerlerindeki gibi ibadethaneler etrafında şekillendiği ancak izole sahalar olmadığını söyleyebiliriz.

İmparatorluğun aksine Girit'te yaşanan ihtidalar dolayısıyla mahalleler iç içedir ve konuşulan ortak dil Rumcadır. Yani cemaatleri keskin çizgilerle birbirinden ayıran bir yapı değil aksine daha girift bir yapı mevcuttur. Özellikle Rum ve Müslüman mahallelerinde görülen bu durum Yahudi ve Ermeniler için geçerli değildir onlar Venedik zamanında olduğu gibi Osmanlı yönetiminde de daha izole kalmayı başarabilmişlerdir.[285]

Ancak böyle bile olsa herhangi bir baskı uygulanmamış ve Venedik döneminde kısıtlı bir mahalde (*zudecha*) yaşamak zorunda kalan Yahudiler Osmanlı egemenliği geldiğinde bu alanla sınırlı kalmayıp şehrin istedikleri yerlerinden mülk satın alabilmişlerdir.[286]

Sınırlı yerleşim alanına sahip coğrafyalar olan adalar iç içe yaşam çok olağanüstü bir durum değildi. Esas sorun teşkil eden durum toplu alanlarda yaşanan karışmalardı. Girit'te reaya Müslüman ve gayrimüslim evlerin birbirine karıştığı ile ilgili şikâyette bulunmuş bunun üzerine yönetim müdahalede bulunarak gayrimüslimlerin kapılarına işaret koymalarını buyurmuştur.[287]

Nitekim bu fermanlar bazı dönemler yayınlanmış olsa da özellikle giyim ve yerleşim gibi konularda esneklikler yaşanmamışta değildir. Bu durum Girit içinde geçerlidir Venedik yönetimi altında olduğu dönemde özellikle Yahudiler böyle yaptırımlara maruz kalmışlardır ancak Osmanlı'nın toplumu milletlere ayırmak, karışmayı engellemekteki amacından farklıdır.

---

[284] Ersin Gülsoy, Girit'in Fethi, s.193.
[285] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.71.
[286] Greene, s.86.
[287] A. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Girit'te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret Hamamda Çıngırak", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:136, Nisan 2005, s.96.

Bora Venedik döneminde Yahudi cemaatinin ciddi bir ayrımcılığa maruz kaldığını hatta aşağılandığını söylemektedir. 1496 yılında Yahudilere elbiselerinin bariz yerlerine sarı rozet takmaları, sarı başlık giymeler ve evlerine işaret asmalarını emrettiğini bunun bir aşağılama unsuru olduğunu dile getirir.[288]

Girit'te Osmanlı genelinden farklı olarak karışık mahallelerin, gayrimüslimlerin ata bindiklerinin kısacası imparatorluğun geri kalanının aksine daha "serbest" bir toplum yapısının mevcut olduğu görülmektedir. Özellikle iç içe yaşanan mahallelerin oluşunda adanın fethini izleyen süreçte gerçekleşen ihtidaların ve karışık evliliklerin rolü çok büyük olmuştur. Öte yandan giyim kuşam, yerleşim yerleri ve farklı alanlarda yapılan müdahalenin sebebi devlet için milletlerin karışımı önlemek, Girit özeli için de mevcut milletlerin ayrımını yapabilmek olmuştur.

3.2.1. Giyim Kuşam

Millet sistemi çerçevesinde düzenlenen gayrimüslimlerin giyim-kuşam şartlarından birinci bölümde detaylıca bahsetmiştik. Burada yönetim tarafından yapılmak istenen şey bir Müslüman ile bir gayrimüslime bakıldığında kılıkları sayesinde birbirlerinden ayrılmalarını sağlamaktır. Nitekim Girit içinde gündelik yaşamda uygulanmak istenen pratik bu olmuşsa da çok sıkı bir denetimin olduğunu söylemek zordur.

Giyim kuşam hakkında çok detaylı bilgilere sahip olmamakla birlikte elimizdeki veriler yapılan şikayetlere dayanmaktadır. Resmo'daki Müslümanlar zımmi erkeklerin Müslüman kıyafetiyle ve silahlı olarak gezerek toplum için zararlı faaliyetlerde bulunduklarını belirtmiş, bunun sonucunda da adadaki gayrimüslimlerin cemaatlerine uygun olarak giyinmelerini belirten bir emir yayınlanmıştır.[289] Burada dikkat çeken sadece gayrimüslim bir kişinin Müslüman kılığına girmesi değil aynı

[288] Siren Bora, "Geçmişten Günümüze Girit Yahudilerinin Tarihi: Kısa Bir Değerlendirme", **Geçmişten Günümüze Girit Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Ankara, 2017, s.123.
[289] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.131.

zaman da silahta taşımasıdır, İmparatorluk tarafından kesinlikle yasaklanmış olan bu duruma Girit'te bir şikâyet üzerine de olsa rastlamak mümkün olmuştur.

Diğer bir ada vilayeti olan Kıbrıs için geçerli olan "*din adamlarının tehlikeli gördükleri yerlerde kıyafetlerini değiştirmeleri ve silah taşımalarına Osmanlı yargısının karışmayacağı*"[290] ibaresi oldukça önemlidir. Burada dikkati çeken husus kıyafet değiştirmekten kastın ne olduğu ve rahiplerin silah taşıyabilmeleridir. Girit özelinde gayrimüslimlerin silah taşıdığı ve Müslüman gibi giyindiğine dair şikayetler yukarıda da örneklendirdiğimiz üzere mevcuttur. Ancak burada bizce şu yorumu yapmak yerinde olacaktır; her ne kadar Girit kadar olmasa da Kıbrıs'ta da gayrimüslimler imparatorluğun diğer alanlarından serbest bir yaşam sürmektedir, burada iki yerleşiminde ada olması ve Akdeniz için çok önemli olması sebep gösterilebilir.

Yine Resmo'da Müslümanlarının; evlerde, giyimde ve at binmede karışıklıklar meydana geldiğini bildiren şikâyetleri üzerine devlet müdahalesi gündeme gelmiş ve düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bu gibi şikâyetler üzerine dönemin Girit valisi bahsi geçen konularda Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin karışmasını önlemek adına iki buyruldu yayınlamıştır. Buyruldu özetle herkesin kendi cemaati gereğince giyinmesini, Hristiyanların-Yahudilerin evlerine işaret konmasını ve hamamda kollarına çıngırak takmaları emredilmektedir. Son olarak da imparatorluğun diğer yerlerinde ata binmeleri tamamen yasak olmasına rağmen Girit'te bu yasağın olmadığını anlıyoruz. Çünkü bahsi geçen buyruldu da gayrimüslimlere sadece eyerli ata binmek yasaklanmıştır.[291]

Girit adasında yaşayan gayrimüslimlerin kıyafetleri hakkında ulaşabildiğimiz diğer bilgiler ise Tournefort Seyahatnamesinde mevcuttur. Yazar Rumların güneşten korunmak için kırmızı başlıklar taktıklarını şalvar benzeri pantolonlar ve ince pamuklu kıyafetler, kırmızı kaliteli ayakkabılar giydiğini aktarır. Kadınlar hakkında da betimlemeler yapan yazar Kandiyeli Rum kadınların eteklerinin altına don giydiklerini

[290] Alasya, s.32.
[291] Adıyeke ve Adıyeke, Kapıda İşaret Hamamda Çıngırak, ss.95- 96.

başlarına omza kadar uzanan beyaz örtüklerini belirtir ve Müslüman kadınlarının çarşaf giyerek peçe taktıklarını belirtir.[292]

3.3. Gayrimüslimlerin Hukuki Hakları ve Tercihleri

Osmanlı'nın imparatorluk haline geldiği II. Mehmet döneminde cemaatlere ayrıldığından daha önce bahsetmiştik. Eryılmaz'ın ifadesiyle bu milletler içlerinde önemli bir özerklik alanına sahiptir, devletin küçük bir modeli olarak yapılanmışlardı.[293] Her ne kadar devlet ifadesini burada abartılı bulmuş olsak da cemaatlerin iç işlerinde özerk bir yapıda oldukları konusunda hemfikiriz. Her cemaat kendi içerisinde özgürdü. Yani kendi hukuklarına göre evlenebiliyor, ticaret yapabiliyor, ibadet edebiliyor ve devlet kurumlarıyla bir teması olmaması halinde kendi davalarına bakabiliyorlardı. Osmanlı cemaatleri kendi içerisinde serbest bir yapıda bırakmıştı imparatorluk genelinde mevcut olan bu durum Girit içinde geçerliydi. Bir gayrimüslim ister Yahudi, Ortodoks ya da Katolik olsun kendi mahkemelerine giderek toplum düzenini bozmayacak konuları kendi iç hukuklarına göre halledebiliyorlardı.

Alasya'nın aktardığı Kıbrıs kilisesine ait bir başpiskoposluk beratında belirtilen maddeler arasında direkt olarak "*Hristiyanlardan birisini cezalandırmak için kendi dinlerine göre gönderilen aforoz kağıtlarına Osmanlı makamları karışmayacaktır"*[294] bu durum sadece Kıbrıs için değil Girit ve diğer tüm Osmanlı toprakları için geçerlidir. Ancak unutulmamalıdır ki eğer bir gayrimüslim toplum huzurunu bozacak bir suç işlediyse o zaman kadı mahkemesi duruma müdahale edebilirdi.

Bazı durumlarda cemaatlerin kendi mahkemeleri dâhilinde çözebilecekleri problemleri ya da nikah işlemlerini kadı mahkemelerine taşıdıklarını görüyoruz.

---

[292] Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul, Kasım 2013, ss.89-90.

[293] Bilâl Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", **Osmanlı Ansiklopedisi,** Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.236.

[294] H. Fikret Alasya, "Osmanlı Hükümeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar", **Milletlerarası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliği**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971, s.133.

Bunları kabaca bir başlık altına toplamak istersek; kadı efendinin aldığı kararların bağlayıcı ve kesin olması, kadı mahkemelerinin bir üst mahkeme misyonuna sahip olması, cemaat mahkemelerinin yaptırım gücünün bulunmaması[295] gibi üst etkenler mevcuttur.

Bunların dışında cemaatlerin müsaade etmediği veyahut İslam mahkemesinin daha faydalı görüldüğü durumlarda, özellikle evlenme ve boşanma, konularda Girit'te de gayrimüslimlerin sık sık kadı mahkemesine başvurdukları bilinmektedir. Yine "*zımmilerden birisi evlenmek veya boşanmak isteğinde metropolit veya benim fermanımla tayin olunan vekillerden başka kimse karışmayacaktır*"[296] ibaresine rağmen hem Kıbrıs'ta hem de Girit'te gayrimüslimlerin bu ibareye uymadıkları aşikardır.

Girit Resmo kadı sicillerinde incelenen 56 numaralı defterde her iki tarafında gayrimüslim olduğu dava sayısı %50dir. Verileri analiz eden yazar, bunun fetih döneminde bir geçiş süreci olduğunu Ortodoksların kendi kurumlarını kurana kadar Osmanlı yargısını tercih ettiğini belirtir.[297] Bu görüşle hem fikir olmakla birlikte Girit özeli ve hatta Osmanlı geneli içinde zımmilerin çeşitli sebeple sık sık kadı mahkemesini tercih ettikleri de unutulmamalıdır.

Girit'te her iki tarafında gayrimüslim olduğu davaların kadı mahkemesine taşıdıklarındaki sebepler arasında; kadı mahkemesinin güvenilir ve üst mahkeme pozisyonunda olması, çözüme ulaşma sürecinin kendi cemaat mahkemelerinden çok daha kısa olması, mahkeme ücretlerinin daha düşük olması sayılabilir. Bunun yanında özel mülkiyetin varlığı ve bu konudaki davaların direkt kadı mahkemesine götürmeleri gereksinimidir zımmiler bu davaları kadıya taşıyarak kendilerine daha fazla fayda sağlamayı amaçlamıştır.[298]

Evlenme ve boşanma konularında kadı mahkemesini tercih eden gayrimüslimlerin sebepleri ise; formalite ve harçların azlığı ve poligami gibi nedenler

[295] Çiçek, Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine, s.47-48.
[296] Alasya, s.131.
[297] A. Nükhet Adıyeke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", **Pax Ottomana**, Sota & Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, 2001, ss.78-79.
[298] Adıyeke, Zımmi Davaları, s.78- 81.

kabul edilebilir. Örneğin İslam dininde bir erkek dört kadınla ile evlenebilirken Hristiyanlık ve Yahudilikte böyle bir durum söz konusu değildir.

İslam dinin de boşanmak, erkek için çok basit bir durumken zor bir süreçte olsa kadınlarda bu talepte bulunabiliyordu oysa Hristiyanlık ve Yahudilikte bunlar hoş karşılaşılan durumlar değildi ve boşanmak çok zordu. Yine idded müddeti, drahoma ve yakın akrabalarla evlilik gibi durumlar gayrimüslimlerin kadı mahkemesini tercih etmelerinin sebeplerindendir.

İki tarafında gayrimüslim olduğu kadı huzuruna taşınan evliliklerin yanında boşanma davaları da mevcuttur. Adıyeke, altı yıllık evli bir çiftin arasında cinsel bir birliktelik bulunmadığını iddia ederek dava açan kadının kocası tarafından onaylanmasıyla birlikte kadı tarafından ayrılmalarına karar verilen[299] bir davayı makalesinde bizlere aktarmaktadır.

Şunu da belirtmek gerekmektedir ki, cemaatleri tarafından kendi mahkemelerine yönelmeleri konusunda teşvik edilen gayrimüslimlerin hiçbir zorunlulukları olmadığı halde kadı mahkemelerini tercih etmeleri bazen cemaat mahkemeleri ve kadı mahkemeleri arasında çatışma ve ikilemlere yol açmıştır. Örneğin Yahudilik ve kilise hukukunda boşanmak yasak olduğu için kadı mahkemesinde boşan bir zımminin hüccetini kendi cemaat mahkemesine götürmeye çekindiği ve kadıdan talep ettiği durumlar dahi yaşanmıştır.[300] Yine evlilik hususunda da iki tarafında gayrimüslim olduğu evlilik türlerinden daha önce bahsetmiştik. Girit'te evlenme seremonisinin iki tarafında gayrimüslim olduğu halde kadı mahkemesinde gerçekleştiğine dair bolca kayıt mevcuttur.[301]

Gayrimüslimler nikâh işlemleri için kadıya başvurduklarında süreç tıpkı evlenme de olduğu gibi İslam hukukuna göre işlediğinden yani Müslümanlarla aynı yöntemler uygulandığından söz etmiştik. İslam hukukuna göre iki kişinin evlenebilmesi için geçerli olan iki tarafında rızasının olması ve mehr ödemesinin yapılması gibi şartlar gayrimüslimler içinde geçerli olmuştur. Yani nikahına aldığı bir

[299] Adıyeke, Zımmi Davaları, s.84.
[300] Çiçek, Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine, ss.36-39.
[301] Adıyeke, Zımmi Davaları, s.83.

kadının haklarına sahip olan erkek Hristiyan da olsa mehr ödemesini yapmak zorundadır. .[302]

Girit'te evlenen iki Hristiyan'ın da nikahlarında tıpkı İslami şartlara uygun olarak şahitler oluyordu ve bu şahitler Müslüman ya da Hristiyan olabiliyordu. Alışılmışın dışında bir örnek olarak Adıyeke iki gayrimüslimin nikah şahitlerinin imam olduğu bir örneği belirtmektedir.[303] Girit'te Müslüman bir kişinin şahidi de gayrimüslim olabiliyor idi. Böyle durumlarda gayrimüslim kişi yemin ederken de zımmiler kendi dinlerine göre, Hz. İsa'nın adını anarak İncil üzerine yemin edebilmektedirler.[304]

Şahitlik konusu da altı çizilmesi gereken çok önemli bir nokta vardır. Osmanlı İmparatorluğunun diğer vilayetlerinde karşılaşmadığımız ve İslam dininde de yeri bulunmayan; bir Müslümanın şahitliğine bir gayrimüslimin gelmesi durumudur. Ancak Girit'te bir gayrimüslimin Müslümanın şahitliğini yaptığını söylemek mümkündür, kaldı ki bir imamında gayrimüslimlere şahit olması durumu gerçekten spesifik bir örnektir.

İmparatorluk genelinden farklı olan bir diğer durum ise mirasçıların belirlenmesinde yaşanmaktadır. Karışık dinlere sahip aile yapılarının mevcut olduğu Girit toplumunda gayrimüslim bir kişi, Müslümanın varisi olabilmektedir. Oysaki İslam hukuku Müslüman ve gayrimüslim tarafların birbirine mirasçı olmalarını yasaklamıştır.[305]

Yine İslam dininin miras hükümlerinden faydalanmak isteyen zımmilerinde bolca kadı mahkemesine başvurdukları bilinmektedir. Girit'te yaşamış olan Yanni isimli bir zımminin ölümüyle birlikte karısı tüm malına el koymuş, İslam dinine göre oğullarının mirasçısı olma hakkına sahip olan ebeveynleri de davayı kadı huzuruna taşmış ve mirastan pay alabilmişlerdir.[306]

---

[302] Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 1999, ss.94-95.
[303] Adıyeke, Girit'te Hıristiyan Evlilikleri, s.69.
[304] Çiçek, Rumlar ve Türkler, s.338.
[305] Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s.106.
[306] Adıyeke, Zımmi Davaları, s.85.

Evlilik ve boşanma dışında Girit'te vasi tayini, satış sözleşmeleri, hibe, borç davaları gibi özel hukuka dâhil olan konularda gayrimüslimlerin sık sık kadı mahkemesine başvurdukları sicil kayıtlarında mevcuttur.

Ehemmiyet arz eden olayların yanında bazen sıradan durumlar içinde zımmilerin kadıya başvurduğuna dair kayıtlar vardır. Örneğin Ayvasil köyünden bir gayrimüslim hastalığı sebebiyle doktor tuttuğunu ve tedavi sürecinde ölürse doktorun bir suçu olmadığını sicile işletmiştir.[307] Bu davada zımmi kimsenin kadı mahkemesine başvurmakta maddi ya da herhangi bir konuda çıkarı bulunmamaktadır ancak yine de tercihini bu yönde kullanması bizce tamamen güven odaklıdır. Sonuç olarak millet sistemi sayesinde kendi cemaatine de kolaylıkla başvurabilecekken kadı mahkemesini tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Son olarak, şunu da kesinlikle belirtmek gerekir ki, Osmanlı hukukunda Müslümanlarla gayrimüslimler hukuk önünde eşit değildir. Gayrimüslimler cezada Müslümanların yarısı kadar bir sorumluluğa sahiplerdi.[308] İki tarafın ceza bağlamında eşit tutulmadığını unutmamakla birlikte, Hanefi hukukuna göre kadı mahkemesine başvuran zımmilere içki içme, zina yapma gibi çeşitli konularda Müslümanlardan daha farklı hükümler uygulanmaktadır. Bu gibi sebepler de gayrimüslimleri kadı mahkemesini tercih etmeye itmiştir.

3.4. Adadaki Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler

Toplanan en önemli vergilerden birisi cizyedir, cizye; İslam hukukunda var olan nakdi bir vergidir. Fethedilen topraklarda yaşayan gayrimüslim nüfus Müslüman olmak ya da ölmek dışında zımmi statüsüne gelerek cizye vergisini ödemekle mükellef olur.[309]

Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye, gayrimüslim halkın belli koşullara sahip olanlarından, kişi başına alınan, kafa vergisi olduğundan bahsetmiştik. Kadınlardan, sakatlardan ve çocuklardan alınmamaktadır, kısacası ödemeye muktedir olan tüm

[307] Adıyeke, Zımmi Davaları, s.95
[308] Nuri Adıyeke, Islahat Fermanı Öncesinde, s.258.
[309] Üçok, Mumcu ve Bozkurt, s.73.

zımmi erkeklerden tahsil edilir. Girit'te, Kandiye'nin fethi tamamlanana kadar gayrimüslimlerden cizye vergisi talep edilmemiştir. Başlangıçta Girit'teki din görevlilerinden de bu vergi talep edilmezken ilerleyen yıllarda onlarda bu vergiyi ödemeye tâbi olmuşlardır.

Girit adasında yaşayan zımmiler içinde bu ibare geçerli olmuştur. 1691'de yapılan reform ile hükümet Girit ve Ege adaları içinde geçerli olmak üzere kelle vergisinin maktu olarak toplanmasındansa kişilerin servetleriyle doğru orantılı olarak nakdi olarak toplanmasının daha yararlı olacağına karar vermiştir. Bu doğrultuda kelle vergisi tüm gayrimüslim erkeklerden ala, evsat ve edna olarak toplanmıştır. Toplum gelirlerine göre üç sınıfa ayrılmış ve cizye vergisi hane başına değil nefer başına alınmaya başlanmıştır; Ala sınıfı kırk sekiz akçe, orta sınıf yirmi dört ve ancak günlük ekmeğini ödeyebilecek olan fakirler on iki akçe ödemekle mükelleftir.[310]

Bazı zengin gayrimüslimlerin iyi olan ekonomik durumlarını saklama çabaları ile zengin Hristiyanların Müslüman olamaya yönelmesinin ortak sebebi kelle vergisinden kaçınmaktır.[311] Bu durum zenginlerin vergilerini evsat olarak verme isteğini de ilerleyen on yıllık süreçte kendini göstermiş 1692-1693, 1695-1696, 1698-99 yıllarında cizye vergisi tüm ada da evsat olarak toplanmış böyle 1691 reformu kısa ömürlü olmuştur.[312] Aslen Kandiyeli olan Antonis Patsilaros'un, annesinin ve kız kardeşinin Osmanlı nezdinde zımmi olarak kabul edilmek için cizye ve raiyyet rüsumu ödemeyi kabul ederek bu statüyü kazandıklarının bilgisi sicillerde mevcuttur.[313]

Ada özelinde cizye uygulamasında hayata geçirilen değişikliklerden din adamları açısından bakmak gerekir. 1650-1670 Yıllarında vergiden muaf tutulan rahipler:

---

[310] Marinos Sariyannis, "Notes on The Ottoman Poll-Tax Reforms Of The Late Seventeeth Century: The Case of Crete", **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, Sayı: 54, 2011, ss.42-43.
[311] Sariyannis, s.46.
[312] Ayşe Nükhet Adıyeke, "18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri", **Belleten**, Cilt 81, Sayı 290, Nisan 2017, s.140.
[313] Evangelia Balta, A. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance", **Thesavrimasta, Bollettino dell'Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini**, Venezia, 2001, s.332.

"*… taht-ı kazanıza tabi olan Aci Popula nam karyenin metohi olan Galo nam metoh sakinlerinden Kozma nam zımmi ayin-i batılları üzere ruhban olub reaya defterinde haricler iken haliya mezburlardan reaya cizye taleb ve rencide itmekle bu tarafda izhar-ı tazallum itmeğin varaka tahrir olunub irsal olundu vusulünde gerekdir ki ruhban olub reaya defterinden ismi yoğ ise ve olmadığı vaki ise cizye ve sair teklif ile rencide itdirilmeyüb men eyleyesin…*"[314]

1694 yılına gelindiğinde artık Girit'teki herhangi bir din görevlisinin, patrik bile olsa, cizye ödemekten muaf olmadığı ve bir engeli yoksa hayatını geçirmek için çalışmakla yükümlü oldukları belirtilmiştir.[315] Girit'te cizye uygulaması pek çok reforma uğramış ve tüm imparatorluk için uygulanmak istenilen yenilikler, ilk olarak Girit'te denendiği için dönem dönem farklı usuller uygulanmıştır. Biz konumuz ve zaman sınırlamamız bakımından nakdi ve düşük, orta, yüksek olarak tahsil edilen uygulamayı baz almak durumdayız.

Hem Osmanlı genelinde hem de Girit özeli için Müslüman olmuş kimselerden artık cizye alınmayacağı fermanlarla buyurulmuştur:

"Kidvetü'l-kudât ve'l-hukkâm ma'denü'l-fazlı ve'l-kelâm mevlâna Resmo Kadısı zîde fazluhů. Taht-1 kazâna tâbi' Aya Paras[kevi] nâm karye ahâlîsinden olup şeref-i İslâm ile meşruf [müşerref] ve Hasan ismiyle müsemmâ olan mezbûr Hasan yine üslûb-1 sâbık üzere sâkin olduğı karyesinde sâkin olup emlâk-i kadîmesine mutasarrif olup eğer sipâhileri tarafından ve eğer cizye cem' idenlerden ve sâ'ir ahâlî-i karyeden kimesne mâni' ve müzâhim olmayup bir vechile rencîde ve remîde etmeyeler ve lâzım gelen öşr-i şer'iyyelerin onda bir kanûn üzere salâriyeleri otuzda bir alınup ve ispençesi mukābelesinde resm-i duhân nâmiyle yirmibeş akça virüp bundan ziyâde aldırtmayup bir vechile rencîde ve remîde etmeyüp mûcib-i buyurıldı ile amel olina deyü buyurıldı. Fî 26 R[Rebî'ülâhır] sene 62."[316]

[314] Adıyeke,18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması, s.37
[315] Balta, Adıyeke ve Adıyeke, s.343.
[316] Oğuz, s.508.

Girit'te İslam dinine geçmiş olan gayrimüslimler, sadece cizyeden muaf olmuşlardır diğer gayrimüslimlerin tâbi oldukları örfi vergileri ödemeye devam etmişlerdir. Yani savaş esnasında yararlılık bile göstermiş olsalar sadece cizyeden muaf tutulmuşlardır, Osmanlı bu durumu devletin mali gücünün devamı için gereklidir şeklinde açıklamıştır.[317] Hasan isimli mühtedinin de artık Müslüman olduğu, kendisinden cizye talep edilmemesi buna karşın öşür ve ispençesini ödemeye devam etmesi ve hiçbir şekilde rencide edilmemesi buyurulmuştur.

Değinilmesi gereken bir diğer nokta da cizye ödemekten kaçınan gayrimüslimlerdir. "*1652 ile 1659 cizye vergisi için yapılan sayımlar arasında on beş ailenin eksik olduğu görülür, zamanın cizye ağası bu köylerin tamamen boş olduğundan söz eder kesin bir bilgi olmamakla birlikte tıpkı Koxare nahiyesinde olduğu gibi cemhu ihtida ettikleri düşünülmektedir*.[318] Kesin bir yargıya varmak zor olsa da tüm köyün ihtidası akıllara cizye vergisini ödemekte zorlanmaları sonucu İslam dinine yönelmiş olabileceklerini getirmektedir.

Adada cizye toplanırken karşılaşılan en önemli zorluklardan birisi, adada yaşayan gayrimüslimlerin yerlerinde olmamalarıdır bilhassa gemicilerin ve tüccarların işlem sonlanana kadar adadan ayrılmaması buyurulmuştur. Bu uyarıdaki bir diğer amaç ise yerleşik halkın cizye ödemekten kaçınmak için gemilere saklanmasıdır bu sebeple tahsil süreci bitene değin gemilerin limandan ayrılmaması buyurulmuştur.[319]

Yine 1651 yılında Karoti köyünde cizye ödemekle mükellef otuz dört kişi olduğunu söyleyen cizyedâra karşı köylüler yirmi bir kişi olduğunu savunmuş ve önceki yıla ait defterin incelenmesiyle köylülerin haklı olduğu meydana çıkarılarak cizyeye tabi yirmi bir kişi üzerinden vergi toplanmıştır.[320]

Bu örneğin yanı sıra bazen cizye vergisi alınmış olan kişilerden tekrar cizye talebinde bulunulan örneklerde mevcuttur. Sicil kayıtları Resmo'da olan dört zımmiden tarlaları Maroula'da olduğu için orada da cizye ödemeleri istenmiş, bunun

[317] Adıyeke, Adıyeke ve Balta s.354.
[318] Adıyeke, Adıyeke ve Balta s.336.
[319] Nükhet Adıyeke, Girit'te Cizye Uygulaması, s.145.
[320] Adıyeke, Adıyeke ve Balta s.340.

üzerine ettikleri itirazda kadı efendi tarafından haklı bulunmuşlar ve sadece ikamet adreslerinde cizye ödemişlerdir.[321]

Adada toplanılan bir diğer önemli vergi ise haraçtır, ada topraklarının 1670 tahririyle birlikle haraci sayıldığına daha önce değinmiştik. Girit Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra adayı terk etmeyenler arazilerinin mülkiyet haklarına sahip olmuşlardır. Arazi sahibinin tasarrufuna bırakılmıştır eğer arazinin sahibi ölürse mirasçıları aralarında paylaşım yapabilme hakkına sahiptir. Eğer arazi sahibi mülkünü işleyip karşılığında kirasını veremeyecek duruma düşer ise arazi kiraya verilerek haracı yine alınırdı.[322]

Haraç vergisi daha önce de bahsettiğimiz gibi haracı mukassem ve haracı mukataa olarak ikiye ayrılıyordu. Mukassem vergisi ziraat edilen hububat, bakliyat ekilen topraktan; mukataa ise bağ, bahçe ve bostandan alınıyordu. Bu iki vergi aynı araziden alınamaz ve birbirlerinin yerine tahsil edilemezdi.[323]

Cizye ve haracın dışında zımmilerin ödemekle mükellef oldukları vergilerin başında ispence vergisi gelmektedir. Bu vergi Müslümanların ödediği "resm-i çift"e (çift vergisi) tekabül etmekte olup evli, bekâr, toprak sahibi olan veya olmayan erginlik çağına ulaşmış her zımmiden alınmaktadır.[324] Girit'te de her gayrimüslim erkek, sabiler hariç, raiyyet rüsumuna denk olarak ispençe vergisi vermekteydi ve miktarı 1650 yılında 40 akçe olarak belirlenmişti.[325]

Gayrimüslimlerin ödemekle mükellef oldukları diğer bir vergi ağnamdır. Girit'te toplanan başlıca gelir kaynaklarından olan, koyun ve keçiden alınan ağnam vergisi saydığımız diğer örfi vergilerle birlikte 1670 yılında kaldırılmıştır. Fakat adanın geçim kaynaklarının başında gelen zeytin, zeytinyağı, sabun ve tarımın yanı sıra küçükbaş hayvancılıkta önemli bir yer tutmaktadır.

Ada halkının küçükbaş hayvan bakımından sağladığı gelir ile ilgili vergisiz kalamayacağı hususu yüzyıl sonunda tekrar meydana gelmiş ve ağnam vergisi

[321] Adıyeke, Adıyeke ve Balta s.340.
[322] Gülsoy Girit'in Fethi, s.234.
[323] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.177.
[324] Karataş, s.247.
[325] Gülsoy, 1650 ve 1670, s.189.

toplanmaya devam edilmiştir. Her ne kadar verginin tekrar yürürlüğe girdiği tarih hakkında net bir kanıya varılamasa 1705 yılında Girit halkının muaf tutulduğu vergiler arasında ağnam vergisinin zikredilmemesi, bu tarihte artık toplanmaya devam ettiği hususunda bizi yönlendirmektedir.[326]

Öyle ki 1704 senesinde yayınlanan bir emirnamede tüm ada halkının koyun ve keçilerinin sayılıp kaydedilmesi istenmiştir. Hazırlanan tahririn ardından oluşturulan kanunnamede "…*ahâli-i cezîre yedlerinde mevcûd olan ağnam be her sene addolunub muktezâ-yı şer' üzere*..."[327] denilerek ağnam vergisinin her sene toplanması emredilmiştir.

Geliri direkt olarak devlet hazinesine giden ve başka hiçbir kuruma bırakılmayan adet-i ağnam ya da diğer bir ismiyle resm-i ganem bu yönüyle Osmanlı genelinden ayrılır. Diğer önemli bir fark ise hayvan başına toplanan bu verginin Girit'teki tezahüründe yaşanmaktadır. Osmanlı genelinde bu vergi Müslim ve gayrimüslimlerden aynı oranda alınıyordu. Girit'te ise Müslümanlardan 2 hayvan için 3 akçe olarak toplanırken, gayrimüslimlerden 1 hayvan için 3 akçe olarak alınmıştır.[328] Adada Müslüman ve gayrimüslim reayadan avarız vergisi alınmıyor idi.

3.5. Birlikte Yaşamın Sonu

Çalışmamız ekseninde Girit'te yaşayan Müslüman ve gayrimüslim unsurların gündelik hayatta bir aradaki uyumunu anlatmaya çalıştık. Şimdi sorulması gereken soru bu kadar iç içe geçmiş olan cemaatler birbiri ile neden koptuğudur. Daha da önemlisi İmparatorluğun kanun ve kurallarına bağlı olarak yaşayıp giden halkın neden ayaklandığının tespitine olan ihtiyaçtır.

Girit özelinde Rumcanın gündelik hayatta Türkçeden çok daha ön planda olduğundan bahsetmiştik. Artık burada değinmek istediğimiz nokta on sekiz ve on

[326] Nuri Adıyeke, "18. Yüzyılda Girit'te Ağnam Resmi Mukataası", **Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu**, 17-19 Aralık 2021, İstanbul. (Basılmamış bildiri metni), s.4.
[327] A. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, Girit'in "Hakk ve Adl ile Cedîden Tahrîri": 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler, **Belleten**, Cilt:84, Sayı:299, 2020, s.213.
[328] Adıyeke, Girit'te Ağnam Resmi, s.8-11.

dokuzuncu yüzyılda kullanılan eser ve konuşma dillerinin çevirisinde Rumların aktif bir rol oynadığıdır. Burada dikkate şayan olan ise milliyetçi akımların güçlendiği bu dönemde hem Girit hem de diğer Osmanlı topraklarının en ateşli savunucularından olan bu kesimin tercümeleriyle, Osmanlı literatürüne katılan "siyasi özgürlük" ve "bağımsızlık"[329] kelimeleridir.

Milliyetçilik akımının Osmanlı'daki ilk tezahürü Rum halkı arasında gözlenmiştir. Öyle ki Girit'te 18. yüzyılda kıvılcımları başlayan ayaklanmalar Anadolu ve bazı adalarda da destek görmüştür.[330] Yunan bağımsızlık savaşı patlak vermeden önce Osmanlı Girit'in idaresinde etkin bir politika oynayamamaya başlamıştı. Öyle ki neredeyse tüm güç yeniçerilerin elindeydi, idarenin asıl sahipleri herhangi bir suç işlediklerinde dahi onları yargılama gücüne sahip değildi.[331]

1770 sonrası süreçte özellikle merkez bölgelerde yerli yeniçeriler yönetimde oldukça fazla söz hakkı edinmiş hatta yerel halka olan davranışlarında, hükümetin ceza vermekteki zayıflığının bilinciyle, oldukça sert bir hava hâkim olmuştur.[332] On sekizinci yüzyılın ortasından itibaren yeniçeriler artık kontrol altında tutulamaz duruma gelmiştir. Yeniçerilerin zorba tavırları karşısında gittikçe zor durumda kalan Rumlar adanın ayaklanmaya uygun coğrafi yapısını da kullanarak sık sık isyan etmeye başlamıştır.[333]

En önemli kopma noktalarından belki de ilki 1770 yılında çıkan isyandır. Osmanlı'nın Ruslar ile çatışma halinde olduğu bu dönemde Rus yanlısı Daskaloyiannis'in siyasi bağımsızlık için başlattığı hareket iki tarafın karşılıklı çıkar taahhütlerine dayansa da Osmanlı tarafından bastırılmıştır. Fakat sonradan İslam'ı seçen yerlilerin bu isyana destek olması sebebiyle adadaki ilişkiler bir daha eskisi gibi olmamıştır.[334]

---

[329] Johann Strauss, "The Millets and The Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", **Die Welt des Islams**, Cilt:35, Sayı:2, 1995, s.192.
[330] Adıyeke ve Adıyeke, Girit'te İrtidad Olayları, s.108.
[331] Robert Pashley, **Travels in Crete**, 21'den Aktaran Yakup Öztürk, **1770 Girit Ayaklanması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015, s.27.
[332] Kouvaraki, s.31.
[333] Öztürk, s.45.
[334] Kouvaraki, ss.29-30.

Bu noktada Rusya ile kötü giden ilişkiler sonucu en nihayetinde savaş patlak verdi. Ruslar Mora başta olmak üzere tüm Yunan halkını mezhepsel bir galeyana getirmeyi hedefliyordu. Buradan sıçrayan kıvılcım Sfakia'da Daskolyannis'in liderlik ettiği büyük bir isyan başlatılmıştır.[335] 1770'te meydana gelen isyanın en önemli figürü olan Daskaloyannis'in isyanı hazırlığındaki en büyük müttefikinin Ruslar olduğunu; "*her bayram şapkasını çıkarıp rahibe, Moskavalıları getireceğim."*[336]

Yunan bağımsızlık faaliyetlerini organize eden Filiki Eterya zaten Rusya tarafından destekleniyordu bunun yanı sıra İngiltere ve Avrupalı devletler de çeşitli çıkarları doğrultusunda bu bağımsızlık savaşına katkıda bulundu çizilen sınırlara dahil olan Girit'te *Megali İdeanın* bir parçası durumuna bu şekilde gelmiştir.[337]

Yunan bağımsızlık savaşın Rum Hükümeti tarafından yayınlanan bir belgede, Girit'teki özellikle yerli Rumların isyana katılmaları istenmiştir. Gerekçe olarak ise "*Aynı kıyafetleri giyiyor, aynı evlerde yaşıyoruz, aynı cesarete, inanca ve dile sahibiz, bu sebeplerden dolayı davamıza katılın çünkü siz Arap ya da doğulu değil gerçek Giritlisiniz ve damarlarında Yunan kanıyla buna uymak zorundasınız*" şeklinde çağrıda bulunulmuştur. Gerçekten de pek çok Müslüman Giritli isyana katılarak bağımsızlık için mücadele etmiş böylece iki millet arasındaki kopuş artık kapanamayacak ölçüde gerçekleşmiştir.[338]

> *"Rusya İmparatorluğu askeri ve siyasi açıdan büyük bir güç haline gelene kadar Rumlar, dünya politikasında sadece küçük roller oynamakta, kaderlerini tayin edemeyen izleyiciler olarak olayları seyretmekle yetinmekteydiler. Kendi geleceklerini kendilerinin tayin etmeleri için ilk fırsat 1768'de Rus imparatoriçesi Katerina'nın Osmanlılara savaş açmasıyla ortaya çıktı. İmparatoriçenin, merkezi İstanbul olmak üzere Rus himayesinde kurulacak yeni Bizans vaadiyle Rumları Sultana karşı isyana teşvik etmesi, onları yeniden dünya sahnesine çıkarmış oluyordu."*[339]

[335] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss.189-190.
[336] Theocharis E. Detorakis, **History of Crete**, Çev. J. C. Davis, Iraklion, 1994, s.279.
[337] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss.191-192.
[338] Theocharis E. Detorakis, **History of Crete**, Çev. J. C. Davis, Iraklion, 1994, s.262.
[339] Peter H. Paraulakis, **The Greek War of Indipendence**, 17'den Aktaran Öztürk, s.52.

Aslında bu satırlar Rusya'nın Ortodoksların hamisi olma ve Osmanlı'yı ele geçirerek Akdeniz'e egemen olma amacına giden yolda Rumları nasıl kullandığının tam bir özetidir. Bu yolda Mora'da düzenlenen Orlov İsyanı ve daha sonra Sfakia'da çok daha çetin ayaklanma girişimleri gerçekleşmiştir.

Osmanlı hükümetinin dikkatini tamamen Girit'e yöneltmesi bu yıllar için çok zordur çünkü imparatorluğun pek çok yerinde ayaklanan Rumlar ile ilgilenmekle meşgul idi. Bunun sonucunda yardımı istenilen Mehmet Ali Paşa bu duruma tepkisini şu satırlarla göstermiştir: "*... Eşkıya Akdeniz'de dolaşırken Girit'e yardım göndermek tehlikelidir. İskenderiye'de bulunan gemilerin tamiri için zamana ihtiyaç vardır. Ayrıca kışın olumsuz şartlarını göz önüne almadan yardım gönderin diye ısrar etmek denizin durumundan bilgisiz olmak anlamına gelir...*"[340]

İmparatorluk genelinde gayrimüslimlerin silah taşımaları kesin suretle yasaklanmıştır. Ancak Orlov İsyanı öncesinde Girit'te bazı gayrimüslimlerin silahlandıkları şikâyeti üzerine evlerinin aranması hakkında emir verilmiştir.[341] İsyan Osmanlı tarafından bastırılmış ve Daskaloyanni ile Hüseyin Paşa arasında anlaşma imzalanmıştır. Öztürk'ün Kandiye sicillerindeki nüshasından aktardığı anlaşma maddelerinden bizim için dikkat çekici olan birkaç husus vardır: Gayrimüslim halkın elindeki silahların toplanması, zımmilerin kendi kıyafetlerince giyinmeleri Müslüman giysileri giymemeleri, çan çalınmasının ve haç göstermenin yasaklanması[342] bu emirlerden bizim için önem ihtiva edenlerdir.

Bildirinin maddelerinden yola çıkarak millet sisteminin temel taşları olan pek çok konunun adada artık ihlal edildiği sonucuna varabiliriz. Silah taşıma, kendi kılığında olmama ve çan meselesi şikayetler sonucunda sık sık fermanlarla yasaklanmış hususlardır. Ancak 1770 yılında fitillenen başkaldırı sonrasında bu ve benzeri pek çok mesele gayrimüslimlerin direnç gösterdiği konulardan olacaktır.

Değinmemiz gereken diğer önemli bir tarih ise 1821'dir bu yılda farklı noktalarda ayaklanan Rum halkı, bazı noktalarda Müslümanların da yardımıyla, 1824'te teslim olmak zorunda kalmıştır. İsyancılar esir edilmiş aman dileyenlere ise

[340] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.198.
[341] Öztürk, s.75.
[342] Öztürk, ss.88-89.

bir yaptırım uygulanmamıştır.[343] Bundan sonraki süreçte Rum halkı bağımsızlığını kazandığı 1897 tarihine kadar sık sık isyan ve ayaklanmada bulunmuştur. Ancak biz konumuzun zaman sınırlaması bakımından bu dönemlere değinmeyeceğiz.

Bir tarihçi olan Kokkinos 1820-21'e giden süreçte Girit'in önemini; "*Girit'teki devrim olgusu Yunan bağımsızlık mücadelesi tarihinde benzersizdir…*"[344] şeklinde vurgular. Burada şu bakış açısı tarafımızca çok önemlidir Detorakis 1821 isyanında Girit'te cephane azlığı ve adadaki Türk nüfusunun çokluğunu devrim için engel olarak lanse etmektedir.[345] Ancak farklı kaynaklardan edindiğimiz ve gerekli noktalarda değindiğimiz üzere adadaki Türk/Müslüman nüfusun önemli bir bölümü başlangıçta bu ayaklanmada Rum nüfusun yanında yer almış hatta din değiştirme ve adadan kaçma gibi eylemlerde dahi bulunmuşlardır.

Yunan isyanının başladığı 1821 tarihinde Girit'te ayaklanmalara sahne olmuştur. Öyle ki Barchard'a göre bu ayaklanma ve kargaşa ortamları daha çok Müslümanların dini bayramlarına denk getirilmiştir.[346] Bu ayaklanmaların doğal bir sonucu olarak adadaki Müslüman nüfusu keskin şekilde azalmıştır. Kouvaraki 1834 ile 1881 arasında Hristiyan nüfus artışının Müslüman artışının iki katı olduğunu belirtir.[347] 1821'den sonra hızla Hristiyanlığa geri dönen ada yerlileri Hristiyanlığı övmek adına Maria ve Manolis gibi isimler almışlarsa da geçmişlerini vurgulamak adına Turco-Maria veya Turco-Manolis gibi lakaplarla anılmaktan da kaçamamışlardır.[348] Osmanlı'da isyan eden Rum tebayı "*fitne'ü fesad*" tanımlar ve bu kesimin sadakatsizlikle toplum düzenini bozduğuna vurgu yapar.[349]

İslam dinine göre irtidad eden kişi asla kabul edilemez ve toplum tarafından da hoş karşılanmaz ancak Yunan isyanı sırasında Girit'te bazı Müslümanların

[343] Adıyeke ve Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s.203.
[344] Detorakis, s.293.
[345] Detorakis, s.293.
[346] Kouvaraki, s.33.
[347] Kouvaraki, s.36.
[348] Manolis Peporakis, "Conversions to Islam and Back to Christianity in Crete (1646-1899)", s.105'ten aktaran Kouvaraki, s.37.
[349] Öztürk, s.8.

Hristiyanlık dinini seçtikleri bilinmektedir. Fakat bu irtidatların yoğunluk ve sebepleri ile alakalı bir bilgi sahibi değiliz.[350]

Girit'te 1700'lerin sonuna kadar ortak yaşam sahalarını paylaşan ve devlete düzenli vergisini ödeyerek zimmet ve millet sistemi anlaşmalarına bağlı kalan halkın Osmanlı'dan kopuşu için sebep yine millet kavramı olmuştur. Ancak bu kez kullanılan millet kavramı etnisitenin karşılığı olan modern çağların bir ürünü olmuştur.

1645'ten 1897'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde olan Girit, bu tarihten itibaren artık bir Osmanlı toprağı değildi. Fransız ihtilali sonucunda aydınlanan Rum tebaası düvel-i muazzamanın da destekleriyle kendi ülkelerini kurma ve Osmanlı'dan kopma çabasına girişmişler, bunda başarılı da oldular. 1830 bağımsız bir Yunan devletinin kurulmasının uzantıları Girit'te de yaşandı ve 1820'li yıllarda Girit adasında da ayaklanmalar yaşandı. 1830 yılında Mısır valisi/sultanı Mehmet Ali'ye bırakılan Girit 1840 yılından itibaren tekrar Osmanlı yönetimine geçti ve ardından geçen yarım yüzyıl Girit adasında çok önemli toplumsal ve siyasal çatışmaların yaşandığı bir dönem oldu.

[350] Adıyeke ve Adıyeke, Girit'te İrtidad, ss.109-111.

SONUÇ

Millet sistemi Osmanlı'nın İmparatorluk haline geldiği Fatih Sultan Mehmet döneminde organize edilmiş ve uygulanmaya başlanmış bir kategorize etme, sınıflama yöntemidir. Bu sistem sayesinde sonraki dönemlerde pek çok milleti yönetmekle kendisini sorumlu gören devletin muhatabı, tek bir kişi yani cemaat lideri haline getirilmiştir. Böylece devlet cemaatlerin iç sorunları ile ilgilenmek zorunda kalmamış bunun yerine cemaat liderleri söz söylemede ehliyet sahibi olarak atanmıştır.

250 yılı aşkın Osmanlı yönetiminde kalan Girit adası da millet sisteminin hayat bulduğu bir eyalet olmuştur. Ancak adanın kendine has ayrıcalıkları mevcuttur; idari, iktisadi, sosyal ve hatta dini pek çok alanda imparatorluk geneline göre geniş haklara sahip olan Girit gayrimüslimlerinin hayatlarında imparatorluğun diğer bölgelerinden farklı uygulamalar mevcuttur.

Girit'teki millet sistemini Osmanlı'nın klasik yapısından ayıran özelliklerin başında, uzun bir süreç sonucunda ele geçirilen ve ayrıca bir eyalet olarak örgütlenmiş olması gelir. Girit bir ada toprağı olmasından dolayı herhangi bir taşra toprağından çok daha esnek şartlara tabi tutulmuştur.

Bunların başında İmparatorluğun başka hiçbir yerinde rastlamadığımız özel mülkiyet sistemi gelmektedir. Fetihten sonra toprak ve mülklerini terk etmeyen yerlilere malları üzerinde tasarrufta bulunma hakkı verilmiştir. Haraci olarak kaydedilen topraklar hem Müslümanlara hem de Ortodoks Rumlara tapu ile verilmiştir.

Bunun yanı sıra en dikkat çekici unsurlardan birisi Müslüman bir kişinin mirasçıları arasında rastlanan gayrimüslim isimleridir. İslam hukukuna göre gayrımüslim bir kişi bir Müslüman'a mirasçı olamaz iken Girit'te ölen bir Müslüman'a mirasçı olan gayrı Müslimlere çokça rastlanmaktadır. Keza şahitlik kurumu için de benzeri şeyler söylemek mümkündür.

Herhangi bir Osmanlı toprağında bir gayrimüslim ile Müslümanın mahalleleri birbirinden ayrı olarak organize edilirken adada ortak bir sahayı paylaşan cemaatlerin izleri rahatlıkla görülebilir. Adada Osmanlının başka coğrafyalarında gördüğümüz,

Müslüman Mahallesi, Rum mahallesi gibi bir ayrım yoktur. Bu durum sadece Yahudi ve Ermeni cemaatleri için söz konusudur.

Adaya herhangi bir göç ya da sürgün politikası uygulanmamasından dolayı Giritli Türkler olarak anılan yerli mühtedilerin ana dili olan Rumca gündelik yaşamında dili olmuş hatta bazı dini ritüeller bile bu dilde gerçekleştirilmiştir. Bu tür örnekler bize Girit'te klasik bir millet sisteminin varlığından söz edemeyeceğimizi göstermiştir. İmparatorluğun diğer topraklarında düşünülmesi hayal bile edilemeyen pratikler, spesifik bir örnek olarak irtidat, Girit'te bir temele oturtularak kabul görmüştür.

Girit adasında klasik yapıda bir millet sisteminin uygulanmadığı, adanın kendine has bir cemaat yapısı ve yaşam pratikleri olduğu aşikardır. İmparatorlukta kalın duvarlar ile birbirinden ayırılan milletler burada aynı mahalleleri paylaşan aynı dili konuşan aynı kültür iklimi ile büyüyen insanlar olarak hayat sürmüştür. Mahkeme kayıtlarından insanların akrabalık ilişkilerinde cemaatlerin karıştığı anlaşılmaktadır. Kadının bir oğlu Müslüman bir oğlu Hristiyan, çocuğun teyzesi Hristiyan, dayısı Müslüman olan örnekler bulunmaktadır.

Devlet bazı durumlarda şikayetler üzerine bu iç içe yaşama müdahalede bulunmaya çalışmış olsa da adeta girift bir yapı haline gelmiş cemaatler üzerinde uzun süreli kalıcı bir etki yaratmamıştır.

KAYNAKÇA

I-Araştırma ve İnceleme Eserler:

Adıyeke, A. Nükhet. "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", **XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 9-13 Eylül 2002)**, Cilt:2, Kısım:1, Türk Tarih Kurumu, 2005, ss:557-569.

Adıyeke, A. Nükhet. "18. Yüzyılda Girit'te Cizye Uygulaması ve Toplumsal Etkileri", **Belleten**, Cilt 81, Sayı:290, Nisan 2017, ss:135-158.

Adıyeke, A. Nükhet. "Girit'te Müslüman ve Gayrimüslim Cemaatin Ortak Kimliği: Aile Adları", **Geçmişten Günümüze Girit Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Ankara, 2017, ss:102-112.

Adıyeke, A. Nükhet. "Osmanlı Egemenliğinin Kurulması Açısından Kıbrıs ve Girit'in Karşılaştırılması Benzerlikler Farklılıklar", **Tarihte Kıbrıs I (İlkçağlardan 1960'a kadar)**, (Osman Köse), D9kuz10be5 Reklam Organizasyon Matbaacılık, Bursa, 2017, ss:261-269.

Adıyeke, A. Nükhet. "Osmanlı Millet Sistemi Uygulamasında Gelenekselciliğin Rolü", **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Lotus Yayınevi, Sayı:7, Ankara, 2004, ss:217-222.

Adıyeke, A. Nükhet. "The Migrated Archives During the Period of Population Exchange", **Migration and Turkey: Changing Human Geography**, (edit: Deniz Şenol Sert- Deniz Karcı Korfalı), The Isıs Perss, İstanbul, 2014, ss.197-222.

Adıyeke, A. Nükhet. "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", **Pax Ottomana**, Sota& Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, ss.77-95

Adıyeke A. Nükhet ve Adıyeke, Nuri. "Yunan İsyanı Sırasında Girit'te İrtidad Olayları", **Kebikeç**, Sayı:10, 2000, ss:107-114.

Adıyeke A. Nükhet ve Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Şubat 2021, İstanbul.

Adıyeke, A. Nükhet ve Nuri Adıyeke "Nationalist Historical Approaches on Ottoman Crete", **International Journal of Innovative Studies in Sociology and Humanities**, Cilt:2, Sayı:1, Ocak 2017, ss:40-46.

Adıyeke, A. Nükhet ve Nuri Adıyeke, "Girit'te Millet Sisteminin Örnekleri Kapıda İşaret Hamamda Çıngırak", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı:136, Nisan 2005, ss:92-97.

Adıyeke, A. Nükhet ve Nuri Adıyeke, "Osmanlı Egemenliğinde Girit", **Girit Nikâh Defterleri (1916-1921) ve Girit'te Aile Adları**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke), Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, İstanbul, Nisan 2011, ss:5-35.

Adıyeke, A. Nükhet ve Nuri Adıyeke, "Osmanlı Sistemi İçerisinde Girit Adasının Genel Çerçeveden Farkları, Bu Farklılıkların Gerekçeleri ve Algılanış Biçimleri", **Yeni Türkiye Dergisi (Rumeli ve Balkanlar Özel Sayı I)**, Sayı:21, Mart-Haziran 2015, ss:1292-1297.

Adıyeke, A. Nükhet ve Nuri Adıyeke, Girit'in "Hakk ve Adl ile Cedîden Tahrîri": 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler, **Belleten**, Cilt:84, Sayı:299, 2020, ss:203-242.

A. Nükhet Adıyeke, Adıyeke Nuri ve Balta, Evangelia, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance", **The savrimasta, Bollettinodell' Instituto Ellenicodi Studi Bizantinie Postbizantini**, Venezia, 2001, ss:323-359.

Adıyeke, Nuri. "Girit'te İslam Hukuku Çerçevesinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri", **Kebikeç**, Sayı 19, 2005, ss:65-72.

Adıyeke, Nuri. "18. Yüzyılda Girit'te Ağnam Resmi Mukataası", **Mehmet Genç Anısına Uluslararası Osmanlı İktisat Tarihi Sempozyumu**, 17-19 Aralık 2021, İstanbul. (Basılmamış bildiri metni),

Adıyeke, Nuri. “Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı’da Cami”, **Kebikeç**, Sayı:30, 2010, ss:5-14.

Adıyeke, Nuri. “Fethinden Sonra Girit’te Toplumsal Dönüşüm”, **Adalarda Türk-İslam Kültürü**, (Ed. İsmail Güleç ve Oğuz Karakartal), Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa, 2018, ss:363-369.

Adıyeke, Nuri. “Girit’in İslamizasyonu”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:66, Mart-Haziran 2015, ss:715-721.

Adıyeke, Nuri. “Girit’te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler-Gönüllüyan Zümresi”, **XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006)**, Cilt 4, Kısım 3, Türk Tarih Kurumu, 2010, ss:1611-1620.

Adıyeke, Nuri. “Girit’te Cemaatler Arası Evlilikler”, **Kebikeç**, Sayı:16, 2003, ss:17-25.

Adıyeke, Nuri. “Girit’te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toplumsal İlişkiler ve Kimlik Şekillenmesi”, **Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları**, (Ed. Ali İbrahim Bekraki ve Wassim İbrahim Bekraki), Ulinnoha Derneği Yayınları, Trablus, 2014, ss:19-30.

Adıyeke, Nuri. “Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s:255-261.

Adıyeke, Nuri. “Kadı Mahkemelerinde Yapılan Hristiyan Evlilikleri ve Girit Örneği”, **Fethinden Kaybına Girit**, (Ed. Ömer Kul), Babıali Kültür Yayıncılığı, 2006, ss:80-91.

Adıyeke, Nuri. “Kıbrıs Fethinin Venedik’in Akdeniz Politikasına Etkisi: Girit’te Venedik İdaresinin Dönüşümü”, **Kıbrıs’ın Fethinin 450. Yılı Uluslararası Sempozyumu**, (22-24 Kasım 2021) Akdeniz Üniversitesi, Antalya, (Basılmamış daktilo metin), ss:1-14.

Adıyeke, Nuri. “Multi-Dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete”, **TheEastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840**”, (Ed. Antonis Anastasopoulos), CreteUniversityPress, Rethymno, 2008, ss.203-209.

Adıyeke, Nuri. “Osmanlı Girit’inde Vakıf Köyler”, **Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri**, c. I, (Edit: Mustafa Öztürk, Ayşe Değerli), İzmir, 2019, ss.343-363.

Adıyeke, Nuri. “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, **Yeni Türkiye Dergisi,** Sayı 60, 2014, ss:1-13.

Adıyeke, Nuri. “Osmanlı Siyasal Sistemi İçinde Yerel Geleneksellikler”, **Düşünen Siyaset Düşünce Dergisi**, Lotus Yayınevi, Sayı:7, Ankara, 2004, ss:249-252.

Adıyeke, Nuri. “VII ve VIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları”, **Belleten**, Cilt:79, Sayı:285, 2015, ss:559-587.

Alaeddinoğlu, Sibel. **Girit’te Valide Sultan Vakıfları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2020.

Alasya, H. Fikret. “Osmanlı Hükümeti Tarafından Ortodoks Kilisesine Verilen İmtiyazlar”, **Milletlerarası I. Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliği**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971, ss:131-133.

Avşin, Gülcan. “Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 1, Sayı:2, 2015, ss:1-30.

Aydın, Abdullah. “Divan Şairlerinin Girit’te Rumlara ve Rumcaya Yaklaşımları”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt:7/4, 2012, ss:865-882.

Baer, Marc David. **IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası’nda İhtida ve Fetih**, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Hil Yayın, 2009.

Bayraktar, Elif. **The Implemention of Ottoman Religious Policies in Crete 1645-1735: Men of Faith As Actors in The Kadı Court**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Bora, Siren. "Geçmişten Günümüze Girit Yahudilerinin Tarihi: Kısa Bir Değerlendirme", **Geçmişten Günümüze Girit Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Ankara, 2017, ss:113-141.

Çetin, Osman. **Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Çiçek, Kemal. "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", **Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Nejat Göyünç**, (Ed. Kemal Çiçek), Sota&Yeni Türkiye Yayınları, Haarlem&Ankara, 2001, ss:31-39.

Çiçek, Kemal. "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşa Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)"**, Osmanlı Ansiklopedisi,** Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss:334-350.

Çiçek, Kemal. "Papa Pavlos'un İslam'a Hakareti Ya Da Renklere İsyanı", **Toplumsal Tarih Dergisi**, 1996, ss:28-33.

Çilingir, Vasfi. **Girit Türklerinde Musıki Kültürü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1997.

Demirağ, Yelda. "Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", **OTAM Dergisi,** Sayı:13, 2002, ss:15-33.

Demirbaş, Mehmet Ali. "Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toprak Rejimi ve Mülkiyet", **Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları**, (Ed. Ali İbrahim Bekraki ve Wassim İbrahim Bekraki), Ulinnoha Derneği Yayınları, Trablus, 2014, ss:11-18.

Demirbaş, Mehmet Ali. "Tereke Kayıtları İzinde Girit'te Eşya ve İnsan", **Geçmişten Günümüze Girit Tarih, Toplum, Kültür Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, (Ed. Nükhet Adıyeke ve T. Ercan Sepetçioğlu), Kuşadası Belediyesi Yayınları, Ankara, 2017, ss:315-322.

Deveci, Zarife. **Şeyhü'l-İslâm Ebu's-Suûd Efendi'nin Fetvalarında Osmanlı Gayrimüslimleri**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2020.

Döşemetaş, Ömer. "Osmanlı Devleti'nde Avarız Vergisi: XVIII. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Kastamonu Örneği", **Akademik Matbuat Dergisi**, Cilt:3, Sayı:2, 2019, ss:25-48.

E. Detorakis, Theocharis. **History of Crete**, Çev. J. C. Davis, Iraklion, 1994.

Ercan, Yavuz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 1990, ss:1-117.

Ercan, Yavuz. "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", **Belleten**, Cilt:55, Sayı:313, Ankara, 1991, ss: 371-392.

Ercan, Yavuz. **Osmanlı Yönetiminde GayrimüslimlerKuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,** Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

Eryılmaz, Bilâl. "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", **Osmanlı Ansiklopedisi,** Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss:236-241.

Eryılmaz, Bilal. **Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Faroqhi, Suraiya. "Fifty Years After the Conquest: Eighteenth-Century Reforms in Ottoman Crete", **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840**", (Ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss:243-254.

Genç, Mehmet. “Genel Değerlendirme”, **I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Sempozyumu Kitabı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, ss:219-222.

Greene, Molly. **A Shared World Christians and Muslims In The Early Modern Mediterranean**, Halcyon Days in Crete VI Princeton University Press, 2000.

Güllü, Ramazan Erhan “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Rumların İdaresi”, **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Özel Sayı:1, 30 Ağustos 2021, ss:153-171.

Gülsoy, Ersin “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti’nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, **Pax Ottomana**, Sota& Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, ss:183-203.

Gülsoy, Ersin. “The Legal and Economic Status of The Reaya Crete During Ottoman Rule”, **The Eastern Mediterranean Under Ottoman Rule: Crete 1645-1840**”, (Ed. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss:49-66.

Gülsoy, Ersin. **Girit’in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)**, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997.

Gündağ, Nevzat. “Akdeniz’de Bir “Mümtaz Eyalet”: Girit (1669- 1869)”, **Belgi**, Sayı: 9, Kış 2015, ss:1278-1288.

Gürkan, Menderes. “Zimmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 8, 1999, ss:315-324.

İnalcık, Halil. “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi I**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, ss:27-42.

İnalcık, Halil. “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümu”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi I**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, ss:43-73.

İnalcık, Halil. “Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası”, çev. Fahri Unan, **On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:3, 1988, ss:215-226.

İnalcık, Halil. “İspence”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2001.

İnalcık, Halil. “İstanbul”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2001.

İnalcık, Halil. “Osmanlılarda Cizye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:8, 1993.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I (1300-1600)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018.

İnalcık, Halil. **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)**, Yapı Kredi Yayınları, Ocak, 2015.

İnalcık, Halil. The Statüs of The Greek Orthodox Patriarch Under The Ottomans, **Turcica**, Cilt: 23, 1991, ss:407-435.

Karabağ, Gülin. “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”, **Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji**, (Ed. Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, Ekim 2015, ss:223-257.

Karataş, Ali İhsan. **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı – Bursa Örneği,** Gökkube Yayınları, İstanbul, 2009.

Kartal, Enis. **Girit’te Abdülkadir Geylani Vakıfları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2020.

Kenanoğlu, M. Macit. **Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek,** Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

Kiel, Machiel. “Aljamiado”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 2020.

Kıvrım, İsmail. “Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17. Yüzyıl Gaziantep Örneği”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009, ss:231-253.

Koder, Johannes. “Tarihin Siyasete Faydaları Üzerine: Fatih Sultan Mehmed Örneğinde Uygulamalı Bilim”, **Toplumsal Tarih**, Çev. Peri Efe, Sayı: 253, Ocak 2015, ss:22-33.

Kolovos, Elias. “Monasteries, Economy, and Politics in the Orthodox World from Medieval to Modern Times”, **Monastic Economy Across Time: Wealt Management, Patterns, and Trend**, (Roumen Avramos, Aleksandar Fotıc, Elias Kolovos, Phokıon P. Kotzageorgıs), Centre for Advanced Study Sofia, 2021, ss:165-171.

Kolovos, Elias. “Monasteries in the Rural Society an Economy of the Greek Lands Under the Ottomans: A Historiographical Appraisal”, **Girit Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Bölümü Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü**, 2015, ss:217-228.

Kolovos, Elias. “Ορθόδοξα Μοναστήρια και Δερβισικοι Τεκεδες: Προς Μία Συγκριτική Προσέγγιση του Οικονομικού και Πολιτικού Τούς Ρόλου Στην Οθωμανική Κοινωνία”, **Girit Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Bölümü Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü**, 2011, ss:235-251.

Kouvaraki, Anna. **Historical and Cultural Dimensions of The Muslim Cretans in Turkey**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, 2014.

Köprülü, Orhan F. “Ustazade Yunus Bey’in Meçhul Kalmış Bir Makalesi: Bektaşiliğin Girid’de İntişarı”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:8-9, 2012, ss:37-86.

Kurat, Yuluğ Tekin. “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss:217-222.

Küçük, Cevdet. "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss:1007-1024.

Lewis, Bernard. **İslam Dünyasında Yahudiler**, Çev. Bilgin Çınar, Akılçelen Kitaplar Yayınevi, Ankara, 2018.

Mansel, Arif Müfit. **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Baskı:7, Ankara, 1999.

Montagu, Lady Mary. **Şarktan Mektuplar**, çev. Selçuk Ünlü, Palet Yayınları.

Nedkoff, Boris Christoff. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi), Çev. Şinasi Altundağ, **Belleten**, Cilt:VIII, Sayı:32, Ekim 1944, ss:599-652.

Oğuz, Mustafa. **Girit (Resmo) Şer'iye Sicil Defterleri (1061-1067)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss:996-1001.

Ortaylı, İlber. "Osmanlılarda Millet Sistemi" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:30, 2015.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı Barışı,** Timaş Yayınlar, İstanbul, 2014.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı Toplumunda Aile**, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Ortaylı, İlber. Osmanlı Toplumunda Millet Sistemi ve Hoşgörü, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt:10, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, ss:393-399.

Ortaylı, İlber. **Üç Kıtada Osmanlılar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Özcoşar, İbrahim. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Durumu ve Millet Sistemi", **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı:7, 2003, ss:124-139.

Özdemir, Hikmet. “Azınlıklar İçin Bir Osmanlı-Türk Klasiği: 1453 İstanbul Sözleşmesi”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss:223-228.

Özgün Kabacaoğlu, “Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi”, **OTAM**, sayı:52, Güz, 2022, ss:253-257.

Özel, Oktay. “Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered”, **International Journal of Middle East Studies**, Cilt:36, Sayı:2, 2004, ss:183-205.

Öztürk, Yakup. **1770 Girit Ayaklanması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015.

Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II,** MEB Yayınları, İstanbul, 1993.

Quataert, Donald. **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Radushev, Evgeni. “Peasant Janissaries, **Journal of Social History**, Cilt:42, Sayı:2, Kış 2008, ss:447-467.

Sağır, Yusuf. “Gâzî Hüseyin Paşa’nın Girit’teki Vakıf Eserleri”, **Turkish Studies**, Cilt:8, Sayı:2, 2013, ss. 285-301.

Sahillioğlu, Halil. “Avârız”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:4, 1991.

Sami, Şemseddin. **Kâmûs- ı Türkî**, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Sariyannis, Marinos. “Notes on The Ottoman Poll-Tax Reforms Of The Late Seventeeth Century: The Case of Crete”, **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, Sayı: 54, 2011, ss:39-61.

Sepetçioğlu, Tuncay Ercan. "Sıradan İnsanların Tarihi ve İki Muhacir Osmanlı Kadını: Giritli Raziye Hanım ve İrini Psaropoula", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:30, Bahar 2015, ss:141-169.

Shaw, Stanford. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss:307-321.

Skendi, Stavro. "Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans", **Slavic Review**, Cilt: 26, Sayı:2, Haziran1967, ss:227-246.

Soykan, T. Tankut. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler,** Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.

Strauss, Johann. "The Millets and The Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", **Die Welt des Islams**, Cilt:35, Sayı:2, 1995, ss:189-249.

Şeker, Mehmet. **Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

Şener, Abdülkadir. "İslâm Hukukunda Gayr-ı Müslimler", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, Cilt:3, 2014, ss:115-127.

Tournefort, Joseph. **Tournefort Seyahatnamesi**, (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul, Kasım 2013.

Tukin, Cemal. "Girit", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:14, 1996.

Tukin, Cemal. "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyanları 1821 Yılına Kadar", **Belleten**, Cilt:IX, Sayı:34, Nisan 1945, ss

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:3, Kısım:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Üçok, Coşkun. Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 1999.

Veinstein, Gilles. “Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler”, **I. Uluslararası İstanbul’un Fethi Sempozyumu Kitabı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, ss:137-142.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Zünnar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt:44, 2013.

Yazır, Elmalılı Hamdi. “Bakara Suresi, 256. Ayet”, **Kur’an-ı Kerim Türkçe Meali,** Altın Post Yayınları, Ankara, 2015.

Yıldırım, Onur. “Crete”, **Encyclopedia Of Jews In The Islamic World**, Cilt:5, 2010, ss:690-691.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:4, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

II-Elektronik Kaynaklar:

Dedes, Yorgos. “Yanyalı Türklerin Stihoplakia’ları ve Giritli Türklerin Mandinadesleri Yunanca Aljamiado Literatür”, 26 Mart 2014, https://www.blod.gr/lectures/yanyal%C4%B1-tuerklerin-stihoplakia-lar%C4%B1-ve-giritli-tuerklerin-mandinades-leri-yunanca-aljamiado-literatuer/?fbclid=IwAR3eI3OqGcFmCSBDget23nSHtc0Cw-yy78GLLdMI_Z73Mird-MP0CnUT6P0, Erişim Tarihi: 05.08.2022.

Ortaylı, İlber. “Girit Üzerine Bazı Notlar”, **Milliyet**, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/girit-uzerine-bazi-notlar-1887375, Erişim Tarihi: 13. 12. 2021.